

Nevevî'nin Yarım Kalmış "Magnum Opus"u: *el-Mecmû' Şerhu'l-Mühezzeb*

Al-Nawawî's Incomplete Magnum Opus: *al-Majmû' Sharh al-Muhazzab*

Nail Okuyucu¹

¹Sorumlu yazar/Corresponding author:

Nail Okuyucu (Doç. Dr.),
Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İstanbul,
Türkiye
E-posta: nail.okuyucu@marmara.edu.tr
ORCID: 0000-0002-8210-5361

Başvuru/Submitted: 30.11.2023

Revizyon Talebi/Revision Requested:
01.02.2024

Son Revizyon/Last Revision Received:
09.02.2024

Kabul/Accepted: 14.02.2024

Atf/Citation: Okuyucu, Nail. Al-Nawawî's Incomplete Magnum Opus: al-Majmû' Sharh al-Muhazzab. *İslam Tetkikleri Dergisi-Journal of Islamic Review* 14/1, (Mart 2024): 59-87. <https://doi.org/10.26650/iuitd.2024.1398165>

ÖZ

Şâfiî mezhebinin önde gelen fûrû fıkıh metinleri üzerine yaptığı çalışmalarla mezhep literatürüne önemli katkılarda bulunan Nevevî, bu metinlerden biri olan Şîrâzî'nin *el-Mühezzeb*'i üzerine *el-Mecmû'* adını verdiği bir şerh yazmaya başlamış; geniş kapsamlı bir fıkıh kitabı olarak düşündüğü şerhte sadece Şâfiî mezhebinin görüşleri ile mezhep içinde tartışılan meselelerle sınırlı kalmayarak selef âlimleri de dâhil olacak şekilde neredeyse bütün fakihlerin ve mezheplerin görüşlerini ele almıştır. Fıkıh konularını başta hadis olmak üzere mücavir ilimlerdeki birikiminin ışığında ele alan Nevevî, takip ettiği yöntem ve kapsamı geniş tutmak isteyişinden ötürü şerhi tamamlayamamış, ibadet konularının ardından gelen "Büyü" bölümündeki "Ribâ" başlığına kadar yazabilmiştir. Eseri ikmal etmek için girişimde bulunan Takiyyüddin es-Sübkî de şerhi tamamlamaya muvaffak olamamış ve belli başlıkları şerh edebilmiştir. Eserin geri kalan kısmı üzerine son dönem Mısırlı âlimlerden Muhammed Necîb el-Mutîi tekmile yazmış ve şerhi tamamlamıştır. Nevevî'nin gerek Şâfiîliğe gerekse umumi manada İslam hukuk yazımına muhtelif açılardan katkılar sunduğu bu çalışma, Şâfiî fıkıhının önemli kaynaklarından biri olmasının yanı sıra mukayeseli İslam hukuk kitapları arasında da seçkin bir yere sahiptir. Bu makalede kitabın telif süreci, Nevevî'nin telifleri arasındaki yeri, muhteva ve yönteminin öne çıkan hususiyetleri ele alınacak ve sonraki döneme olan etkilerinin izleri sürülecektir.

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, Nevevî, *el-Mecmû'*, Şîrâzî, *el-Mühezzeb*, Şâfiîlik, Şerh

ABSTRACT

Al-Nawawî made significant contributions to the literature of the Shâfi'î school with his studies of the Shâfi'î's leading texts and had begun writing a commentary he titled *al-Majmû'* regarding one of these texts, al-Shîrâzî's *al-Muhazzab*. He considered his commentary to be a comprehensive book on fiqh, and in it, he didn't just limit himself to the views and issues discussed within the Shâfi'î school but also dealt with the views of almost all jurists and schools, including the early scholars. Al-Nawawî dealt with fiqh issues in light of his knowledge about related sciences, especially hadith, but was

unable to complete the commentary due to the method he had followed and his desire to keep the scope wide. He was only able to write as far as the heading "*Ribâ*" in the "*Buyû*" chapter following the topics of worships. Taqî al-Dîn al-Subkî attempted to complete the commentary but was also unable, instead only being able to comment on certain chapters. Muhammad Najîb al-Mutî, a more recent Egyptian scholar, did manage to write a supplement to the rest of the work and complete the commentary. This work, in which al-Nawawî contributed to both Shâfi'iyya and Islamic law in general, is one of the most important sources of the Shâfi'i school and occupies a prominent place among comparative Islamic legal texts. This article discusses the process of composing the book, its place among al-Nawawî's writings, and the salient features of its content and methodology and traces its influence on the later period.

Keywords: Islamic Law, al-Nawawî, al-Majmû', al-Shirâzî, al-Muhazzab, Shâfi'i School, Commentary

EXTENDED ABSTRACT

Abû Zakariyyâ Yahyâ b. Sharaf Muhyî al-Dîn al-Nawawî (631-676/1234-1277) was one of the leading scholars of the 13th century CE (7th century AH) and had acquired competence in various branches of Islamic sciences, especially fiqh and hadith. He gained a well-deserved reputation that has grown since his lifetime to the present day. Al-Nawawî wrote many works in various genres related to a number of different disciplines. His best known and most widely read books today are those on hadith. *Al-Takrîb* and *Irshâd*, which he wrote on the *Mustalah al-hadith*, *Riyâd al-Sâlihîn* and *al-Azkâr*, which are considered among the most reliable examples of the hadith compilation genre, and *Sahîh al-Muslim*'s commentary *Minhâj*, one of the leading books in the commentary literature, have become classics and been widely read and followed for centuries. Al-Nawawî's works on Islamic substantive law manifest themselves as various types of texts written around the leading *furû'* fiqh texts of the Shâfi'i school of law. Al-Nawawî produced many texts in the form of commentaries, *nukat*, *ta'liq*, and treatises, and was one of the main actors involved in the Shâfi'i school of law's transition from an earlier school to a later one. During the Mutakaddimîn period, Shâfi'ism was divided into two sub-schools in parallel with the geographical extent of its spread, and the conflicts between them gradually deepened over time. Al-Nawawî also worked on texts that represented the two wings of the school, as well as on books with highly representational power. In addition to the books by al-Ghazâlî and al-Râfi'i, which represent the Khorasan branch of the school (*tarîqa al-Khorasâniyyîn*), his studies on the books by al-Shirâzî, which represent the Irâqî branch of the school (*tarîqa al-Irâqiyyîn*), have made significant contributions to Shâfi'ism.

Among al-Nawawî's many works that have transformed the literature of the school, the one that stands out in various aspects and is perhaps the most important is the commentary he had begun to write called *al-Majmû'* on al-Shirâzî's *al-Muhazzab*. As the name suggests, although this commentary was based on a Shâfi'i text that he considered a comprehensive book on substantive law, he did not confine it to this school but instead presented comprehensive content in an effort to address the views of almost all jurists and schools, including the first generations of ulamâ (*salaf*). Thanks to the method he had developed and successfully applied in this work, al-Nawawî brought new expansions to writings on *furû'* fiqh commentaries. He

took important steps to add new dimensions to textual commentary that are now classical in content and method and that have long been adopted and followed by jurists of all schools. The information he added to the book from fields related to fiqh, such as hadith and biographical dictionaries of the ulamā (*tabakāt*), as well as the comparative evaluations presented in this direction, require that the work should be seen as a book that represents more than Shāfi‘ism. In evaluating the hadith narrations that serve as evidence of religious norms, al-Nawawī attempted to bring together the data of hadith scholarship and the information produced in the field of biographical dictionaries with the problems of substantive law, thus bringing important additions to the commentary activity. These expansions were compatible with the new tendencies in Islamic scholarly writing after the Mongol invasion and the Crusades and were effective over authors of the later period of Islam (*muta‘ahhirūn*), guiding the authors of the Shāfi‘ī school in particular. Parallel to the scholarly notions that became widespread during the Mamluk period, this method of writing paved the way for al-Nawawī to indirectly influence authors of other schools.

Al-Nawawī began the book with a long introduction in which he explained the method he would follow regarding the commentary and presented important evaluations by opening many headings on various topics. In addition to the information he provided and the analyses he made over the Shāfi‘ī literature, he also addressed important topics related to the etiquette and qualifications for issuing religious opinion (*ādāb al-fatwā*), the processes of education, the etiquette of teacher-student relations, and especially his evaluations of al-Shīrāzī and *al-Muhazzab*. Al-Nawawī’s writing of the first version of his work, in which he had initially followed a broad and detailed commentary style, left off at the beginning of the topics of worship before adopting a more intermediate style of writing. A copy of the first version of the book is now available, which was worked on up until the end of the heading “*Hayd*”. The second version was left unfinished because of his method and his desire to keep the scope wide, with al-Nawawī only being able to write the commentary up to the title of “*Ribā*” in the chapter “*al-Buyū*”, which comes after the subjects of worship. Afterward, many Shāfi‘ī authors attempted to complete the work. The only commentator whose work has survived to the present day is Taqī al-Dīn al-Subkī (d. 756/1355), who belonged to one of the leading scientific families of the Mamluk period. Al-Subkī completed the heading of “*Ribā*” that al-Nawawī had left unfinished, as well as the remaining heading in the “*al-Buyū*” chapter, but he too was unable to complete the commentary. The remaining part of the work was annotated and completed by Muhammad Najīb al-Mutī‘ī (d. 1985), one of the late Egyptian scholars, thus bringing to an end a history of more than seven centuries.

Giriş

Nevevî, Şâfiî fûrû fıkıh edebiyatının öne çıkan eserleri üzerine yaptığı çalışmalarla klasik dönem ve sonrasında mezhebe yön vermiş âlimler arasında özel bir yere sahiptir. İmam Şâfiî'den (ö. 204/820) Nevevî'ye kadar uzanan mezhep tarihinde Müzenî'nin (ö. 264/878) *Muhtasar*'ı, Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin (ö. 476/1083) *et-Tenbih* ve *el-Mühezzeb*'i ile Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) *el-Vasît* ve *el-Vecîz*'i Şâfiîler arasında yaygın tedavüle sahip muteber kitaplar olarak eğitim ve telif çalışmalarının odağında yer aldılar.¹ Şîrâzî'nin kitapları mezhebin Irak kanadını (*tarikâtü'l-İrâkiyyîn*) temsil ederken Gazzâlî'nin kitapları Horasan kanadını (*tarikâtü'l-Horâsâniyyîn*) temsil eder. Şîrâzî, ilkin muhtasar metin hüviyetindeki *et-Tenbih*'i, ardından orta hacimli bir eser olarak *el-Mühezzeb*'i yazmış olup ikinci metin hicri dördüncü asrın ikinci yarısında belirgin hâle gelen ve Ebü't-Tayyib et-Taberî'nin (ö. 450/1058) hacimli kitabı *et-Ta'likatü'l-kübrâ*'da derlenen Irak Şâfiîliğinin birikimine yaslanır. *el-Mühezzeb* üzerine yapılan muhtelif türlerdeki çalışmalar kitabın etki alanını genişletmiş ve Irak Şâfiî fıkıh birikimi daha geniş kitlelere ulaşmıştır. Nitekim Nevevî de Şâfiî bir fıkıh öğrencisi olarak tahsiline *el-Mühezzeb*'i ezberlemekle başlamıştır.²

Muhtasar hariç diğer eserler üzerine doğrudan yahut dolaylı teliflerde bulunan Nevevî, bir taraftan mezhep mesailini izah ederken diğer yandan yaygınlık kazanan kimi yanlış bilgi ve kabulleri bu kitaplar üzerinden tashih etmeyi amaçladı.³ Şâfiî fıkıh çevreleri arasında kaynak kitap işlevi gören *el-Mühezzeb* ile *el-Vasît*'in "marifet ehli" tarafından kabul edilemeyecek pek çok hata ve kusurla malul olduğunu belirten Nevevî, daha önceki âlimlerce yapılan kimi açıklamaları tatminkâr bulmaz ve kendi açıklamalarını sunma gayesiyle bu eseri yazmaya karar verdiğini belirtir. Nevevî'nin tamamlanmış başlıkları itibarıyla en hacimli fıkıh eseri, *el-Mühezzeb* üzerine yazdığı şerhi olup bu çalışmasında İmam Şâfiî'den kendisine kadar gelişen bütün mezhep birikimini bölge ve akım ayırt etmeksizin bir araya getirmek istediği

1 Ebû Zekeriyâ Muhyiddin Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *Tehzîbü'l-esmâ' ve'l-lugât* (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, ts.), 1/3.

2 bk. Ebü'l-Hasan İbnü'l-Attâr, *Tuhfetü'l-tâlibîn*, nşr. Ebü Ubeyde Meşhûr b. Hasan Âlû Selmân (Amman: Dâru'l-eseriyye, 1428/2007), 46. Nevevî'nin tahsil sürecine dair bilgiler, Irak ve Horasan tariklerinin ilmi birikimini nasıl elde edip öğrendiğine ışık tutmaktadır. Okuduğu dersler, teliflerinde istifade ettiği eserler, özellikle *el-Mecmû'*u yazarken yararlandığı ve talebesi İbnü'l-Attâr'a verdiği kitap listesi, eserlerinde müracaat edip ismen zikrettiği kaynaklar veya mukaddimelerde dile getirdiği hususlar, onun her iki tarikten en geniş manada istifade ettiğini ortaya koymaktadır.

3 Nevevî, Şîrâzî'nin *et-Tenbih*'i üzerine, kitapta geçen görüş ve ifadelerden yanlış bulduklarını düzeltme gayesiyle *Tashîhu'l-Tenbih*'i yazmıştır. Nevevî *et-Tenbih*'in içerdiği kimi ifadelerden ötürü mezhebin fetva ve amele esas teşkil eden görüşlerini yansıtmakta tek başına yeterli bir eser olmadığını düşünmekteydi. *Tashîhu'l-Tenbih* yöntemi ve muhtevassından, *el-Mecmû'* ise yarım kalmasından ötürü etkisi nispeten sınırlı kalmış metinler olup, Nevevî'nin Irak tarikini takip eden Şîrâzî'nin eserleri üzerine yaptığı çalışmalar bir nebze geride tutulmuştur. Doğrudan Gazzâlî'nin eserleri üzerine yaptığı çalışmalar da yöntemi ve muhtevassından ötürü etkili olmamış, buna mukabil, kısmen Horasan ekolüne mensup olmakla birlikte her iki tariki telif yönüyle ön plana çıkan Râfiî'nin eserleri üzerine yazdığı müttekâmil eserler çok daha etkili olmuştur. Nevevî'nin *eş-Şerhu'l-kebir* diye bilinen *Fethü'l-Azîz*'i bir nevi ihtisar edip metni yeniden düzenlemek suretiyle telif ettiği *Ravzatü'l-tâlibîn*'de iki tariki telif ettiğini ve mutemet bulunduğu ve mezhebi temsil ettiğini düşündüğü görüşleri bu kitapta arz ettiğini söyleyebiliriz.

için şerhine “toplanmış, derlenmiş” anlamında *el-Mecmû’* adını vermiş olmalıdır.⁴ Bu şerh, Nevevî’nin Şâfiî fûrû fikhına olan nüfuzunu ve mezhebin iki kanadı arasındaki uzlaştırma çabalarının hasılasını sunan zirve eseridir. *el-Mecmû’* ve Yemenli Şâfiî müellif İmrâni’nin (ö. 558/1163) *el-Beyân* adlı şerhi, *el-Mühezzeb* üzerine kaleme alınan çalışmalar arasında en meşhur ve etkili olanlarıdır. Ne var ki eser yarım kalmış ve Nevevî’nin görüşleri yine bu çabaları yansıtan diğer eseri *Ravzatü’l-tâlibîn* üzerinden takip edilmiştir.

1. Nevevî’nin Fıkıh Telifatı ve *el-Mecmû’*’a Uzanan Süreç

İlim tahsilinin ilk aşamasında hocalarından Şâfiî fûrû fıkıh metinlerini okuyan Nevevî, devamında aldığı derslerle hadis ilimlerinin temel kaynaklarını öğrenmiştir.⁵ Yaklaşık altı yıllık bir tahsil hayatı (649-655/1251-1257 arası) akabinde eser yazımı için ön çalışmalara başlayan Nevevî’nin otuzlu yaşlarının başlarında genç bir müellif olarak kaleme aldığı ilk metinler hadisle ilgilidir.⁶ Hadis usulüyle ilgili *İrşâdü tullâbi’l-hakâik* ile bu metni ihtisar ederek hazırladığı *et-Takrîb ve’t-teysîr* ve yine hadis/rivayet birikimine yaslanarak telif ettiği *Bustânü’l-ârifîn*, *et-Terhîs*, *et-Tibyân*, *Muhtasarü’t-Tibyân*, *el-Ezkâr*, *el-Îzâh*, *el-İşârât ilâ esmâi’l-mübhemât* ve *el-Erbaûn*’u bu dönemde yazmış; *Şerhu Sahîhi’l-Buhârî* ve onun muhtasarı olan *et-Telhîs*’e yine ilk telif yıllarında başlamıştır. Bu kitapların yazımı, 663-667/1264-1268 yılları arasına rastlar. Nevevî’nin yine bu dönemde yazdığı hac menâsikine dair *el-Îzâh*, fıkıhla ilgili telif tarihi bilinen ilk çalışmasıdır. *Tashîhu’t-Tenbîh*, *Tuhfetü’t-tâlibi’n-nebîh fi şerhi’t-Tenbîh* ve *Nuketü’t-Tenbîh*, Nevevî’nin ilk çalışmaları arasında görülebilecek fıkıhla ilgili diğer eserlerdir.⁷

Fıkıhla ilgili yirminin üzerinde eseri bulunan Nevevî’nin bazı metinlerinin telif tarihleri belli iken bazıları belirsizdir. Kimi eserlerine bizzat ferağ kaydı düşmüş, kimilerinin tamamladığı kısımlarını tarihlendirmiş, kimileri ise natamam ve tarihsiz kalmıştır. Eserlerindeki iç atıflardan ve metinleri arasındaki çapraz atıflardan kimi eserlerin telif tarihleri tahmin edilebilmektedir. Bununla birlikte birçok eserin telifini aynı anda yürüttüğü ve kimi eserlerini birkaç kez, farklı versiyonlara dönüşecek surette yazdığı için ilgili metinleri yıllara yayılmış çalışmalar olarak görmek daha isabetlidir. Nevevî’nin fıkıhla ilgili tamamlayabildiği eserleri içinde telif tarihleri bilinenler sırasıyla *el-Îzâh fi’l-menâsik*, *Ravzatü’l-tâlibîn*, *Minhâcü’t-tâlibîn* ve *Dekâiku’l-Minhâc*’dır. Bu eserleri, telifleri yarıda kalan *el-Mecmû’*, *et-Tenkîh fi şerhi’l-Vasît* ve *et-Tahkîk* takip eder. *Fetâvâ*’sını vefatından sonra öğrencisi İbnü’l-Attâr derleyip tertip

4 Nevevî eserin girişinde kitabı sadece *el-Mecmû’* diye adlandırmış olmakla birlikte, yazma nüshaların zahriyesinde kitap *el-Mecmû’ şerhu’l-Mühezzeb*, *el-Mecmû’ fi şerhi’l-Mühezzeb* diye kayıtlıdır.

5 Nevevî’nin ilim tahsil süreci, hocaları ve aldığı dersler için bk. Nail Okuyucu, “İslamî İlimlerin Dönüşüm Çağında Bir Fıkıh, Hadis ve Âdâb Âlimi Olarak İmam Nevevî”, *İslam İlim Geleneğinde Nevevî*, ed. Nail Okuyucu (İstanbul: İSAM Yayınları, 2022), 39-56.

6 İbnü’l-Attâr, *Tuhfetü’t-tâlibîn*, 64. Nevevî, 649-655/1251-1257 yıllarına denk gelen altı senelik yoğun tahsil sürecinin ardından kitap telifi için hazırlıklara başlamış olmalıdır. İlk eserlerine düştüğü ferağ kayıtları 660’lı yılların başlarına denk geldiği için 655-660 arasında tedris çalışmalarına ilaveten telife dönük mütalaalara geçirdiği düşünülebilir. Hayatının bu evresi hakkında bk. Okuyucu, “İmam Nevevî”, 131-132.

7 Nevevî’nin sonraki eserlerindeki ifade ve atıfları bu eserleri erken telif yıllarında yazdığına işaret eder. Teliflerinin kronolojisi için bk. Okuyucu, “İmam Nevevî”, 132-135.

etmiştir. *Mes'eletü vücûbi tahmîsi 'l-ganîme ve kasmî bâkîhâ*, el-Melikü'z-Zâhir Baybars'ın saltanat yıllarında yazılmış olmakla birlikte tarihi kayıtlı değildir. Natamam eserlerinden *el-Usûl ve 'd-davâbî'* in tarihi de bilinmez ancak son çalışmalarından biri olduğu söylenebilir.

Nevevî'nin fıkıhla ilgili esaslı çalışmaları, Şâfiî mezhebinin muteber metinleri etrafında kaleme aldığı şerh, talik ve nüket türlerindeki eserleridir. Fıkıha dair ilk eseri olan *el-Îzâh fi'l-menâsik*, Nevevî'nin özellikle hadislerle ilgili eserlerinde büyük etkisi görülen İbnü's-Salâh'ın hac menâsikine dair *Sılatü'n-nâsik fi âdâbi'l-menâsik*'ini esas alıp geliştirmesiyle ortaya çıkmıştır. Menâsike dair altı eseri bulunan Nevevî, bu ilk metnini 10 Recep 667 tarihinde tamamlamıştır.⁸ Şâfiî fıkıhına dair önemli metinlerinden ilki olan *Ravzatü't-tâlibîn*'in telifine 25 Şaban 666'da başlayan Nevevî, yaklaşık 31 aylık bir çalışma sonunda 15 Rebülevvel 669'da eseri tamamlamıştır. Nevevî'nin en hacimli ikinci fıkıh kitabı olan *Ravza*, muhtevası itibarıyla *el-Mecmû'* ile birçok açıdan örtüşür.⁹ Nevevî'ye Şâfiî muhitlerde henüz yaşadığı yıllardan itibaren büyük bir şöhrat ve itibar kazandıran *Minhâcü't-tâlibîn*, Râfiî'ye ait *el-Muharrer*'in muhtasarıdır. Nevevî bu çalışmasıyla, yazıldığı günden (19 Ramazan 669) bugüne en çok okunan ve ilmî mesaiye konu olan kitaplardan birinin sahibi konumuna yükselmiştir. Kitaptaki kimi anlaşılmayan yerler ve garip kelimelerin izahı için kaleme aldığı ancak yarım bıraktığı *Dekâiku'l-Minhâc* da bu dönemin ürünüdür. Nevevî, telif hayatının sonlarına doğru yazımına başladığı fıkıhla ilgili kitapların hiçbirisini tamamlamaya muvaffak olamamıştır. 8 Şaban 662'de başladığı *el-Mecmû'un*¹⁰ yanı sıra *et-Tenkîh fi şerhi'l-Vasît* ve *et-Tahkîk* adlı eserleri de son dönem çalışmaları arasında yer alır.¹¹

2. Eserin Ortaya Çıkışı ve Metnin Şekillenışı

660'ların başında kaleme sarılan Nevevî, vefat ettiği 676 senesine kadar çok yoğun bir telif hayatı yaşadı. Fıkıhtan âdâba uzanan geniş bir sahada *el-Mecmû'*, *Ravzatü't-tâlibîn* ve *Minhâcü'l-muhaddisîn* gibi ciltlere bâliğ hacimli eserlerin yanı sıra tek ciltlik kitaplar ve muhtelif uzunluklarda risaleler yazdı. Nevevî, aynı anda birden fazla eserin telifiyle meşgul olduğu için kitaplarının ortaya çıkış sürecini takip etmek kısmen güçleşmekte, bazı eserleri birden fazla versiyona sahip olduğu için çapraz atıflarda hangi versiyonun kastedildiği

8 Ebû Zekeriyâ Muhyiddin Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *el-Îzâh fi menâsiki 'l-hac ve 'l-umre*, nşr. Abdülfettâh Hüseyin Râve el-Mekki (Beirut: Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1414/1994), 521. Nevevî'nin hac menâsikiyle ilgili altı metni, *Mecmû'u menâsiki'l-imâmi'n-Nevevî* başlığıyla yakın zamanlarda bir arada neşredilmiştir (nşr. Mühenned b. Kâsım el-Mesâleme – Ra 'd b. Münir el-Harîrî, Amman: Dâru'l-Fârûk, 2023).

9 Ebû Zekeriyâ Muhyiddin Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *Ravzatü't-tâlibîn*, nşr. Âdil Ahmed Abdülmevcüd – Ali Muhammed Muavvaz (Beirut: Dâru âlemi'l-kütüb, 1412/1992).

10 Ebû Zekeriyâ Muhyiddin Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *el-Mecmû' Şerhu'l-Mühezzeb* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 1295), 1a.

11 Nevevî'nin hadis şerhi sahasında en önemli eseri konumundaki Müslim şerhi *Minhâcü'l-muhaddisîn*, *el-Mecmû'* ile aynı yıllarda yazılmıştır. 664/1265'te başladığı bu eseri tamamlayabilmek için mesaisinin önemli bir kısmını hadis şerhine tahsis eden Nevevî, mezkûr kitabı vefatından yaklaşık bir yıl önce tamamlamıştır. bk. Semih Acet, "Nevevî ve Müslim Şerhi Minhâcü'l-Muhaddisîn", *İslam İlim Geleneginde Nevevî*, ed. Nail Okuyucu (İstanbul: İSAM Yayınları, 2022), 474.

her zaman anlaşılammaktadır. *el-Mecmû*'un hazırlanışı, *Minhâcü'l-muhaddisîn*, *el-Ezkâr*, *Ravzatü't-tâlibîn*, *Minhâcü't-tâlibîn* ve *Riyâzü's-sâlihîn* gibi meşhur kitapların telifiyle aynı yıllara rastlamakta olup bu metinlerle arasındaki çapraz atıflar, kitapların birlikte yazıldığına işaret eder.¹² Metinler arasındaki canlı ilişki, telifleri tamamlandıktan sonra dahi bu tür çapraz atıfların girmesine imkân tanımıştır.¹³

Nevevî, Şâfiî fîrû fikhına dair etütlerini mezhep literatürünü dönüştürme gayesiyle çok yönlü bir faaliyet planı içerisinde yürütmüş; dar anlamda fıkıh mesailiyle meşguliyetle sınırlı kalmayarak hadis, tarih ve ıstılâhât gibi mücavir alanlarda da çalışmalar yapmıştır. Mezhep fukahâsı ve ıstılahlarını tanıtmak, kitaplarda adı geçen âlimlerin fikhî konum ve derecelerini tayin etmek ve mezhep içi ortak bir fıkıh dili inşa etmek için uğraşan Nevevî, bu amaçla *Tehzîbü'l-esmâ ve'l-lugât* ve *Tabakât*'ı kaleme almıştır.¹⁴ *el-Mecmû*' , çok yönlü araştırmaları sayesinde kişiler ve kavramlar hakkında olgunlaştırdığı fikirlerini yansıttığı için ayrıca önemi haizdir.¹⁵

Nevevî, geniş hacimli eserlerini yıllar içerisinde kademeli bir şekilde hazırlar ve peyderpey neşrederdi. Buna bağlı olarak eserlerin önsözlerinde kullandığı cem', tehzîb ve benzeri yayın hazırlık aşamasına dair kelimeler, ilgili çalışmanın içinde bulunduğu aşamaya göre kullanılmakta ve versiyonlara göre farklılaşabilmektedir.¹⁶ Mesela en hacimli eseri olan *Minhâcü'l-muhaddisîn*'i 664-675 yılları arasında on yılı aşkın bir sürede tamamlamıştır. Geniş hacimli olacak şekilde tasarladığı ancak çok ilerleyemediği *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî* ile onun muhtasarı hüviyetindeki *et-Telhîs* kademeli çalışma tarzını yansıtan örneklerden biridir.¹⁷

- 12 Ebû Zekeriyâ Muhyiddin Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *el-Mecmû' Şerhu'l-Mühezzeb* (Beirut: Dârü'l-fikr, ts.), 1/4; 3/5. Kitabın mukaddimesindeki ifadelerinden hareket eden Muheymîd, Nevevî'nin *Tehzîbü'l-esmâ ve'l-lugât*, *Ravzatü't-tâlibîn*, *et-Terhîs bi'l-kıyâm*, *el-Ezkâr* ve *Riyâzü's-sâlihîn*'i *el-Mecmû*'dan önce tamamladığını; *et-Tenkîh*, *Tabakātu'l-fukahâ* ve *Menâkıbu's-Şâfiî*'yi ise bu kitapla eşzamanlı olarak yazdığı tespitinde bulunur. bk. Muhammed Ali el-Müheymîd, "Nâşirin Girişi", *Mukaddimetü'l-Mecmû*, mlf. Nevevî (Amman: Ervika li'd-dirâsât ve'n-neşr, 2020), 27.
- 13 Mesela 25 Şaban 666 ile 15 Rebülevvel 669 tarihleri arasında yazdığı *Ravzatü't-tâlibîn*'in önsözünde *el-Mecmû*'a atıf yapar ve ilgili konuda dair daha ayrıntılı bilgilere bu kitapta yer verdiğini söyler. bk. Nevevî, *Ravzatü't-tâlibîn*, 1/6.
- 14 Nevevî meşhur Şâfiî metinleriyle ilgili çalışmalarının yanında sadece *Ravza*'da geçen isim, kavram ve kelimeleri açıklamak için *el-Işârât ilâ mâ vaka'a fi'r-Ravza mine'l-esmâ ve'l-meânî ve'l-lugât* adlı bir eser hazırlamıştır. *Ravzatü't-tâlibîn*'den sonra yazdığı bu kitaba, *el-Mecmû*' ve *Tehzîbü'l-esmâ ve'l-lugât*'ın telifine başladıktan sonra koyulmuş ancak sadece "Bâbü'l-ezân" başlığına kadar gelebilmiştir. Ebû Zekeriyâ Muhyiddin Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *Mukaddimetü'l-Mecmû*, nşr. Muhammed Ali el-Muheymîd (Amman: Ervika li'd-dirâsât ve'n-neşr, 2020), 115. Nşr. Abdürreâuf b. Muhammed b. Ahmed el-Kemâlî, Beirut: Dârü'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1432/2011 (*Likâü'l-aşri'l-evâhir bi'l-Mescidi'l-Harâm*, nr. 158).
- 15 Ebû Zekeriyâ Muhyiddin Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *Mukaddimetü'l-Mecmû*, nşr. Muhammed Ali el-Muheymîd (Amman: Ervika li'd-dirâsât ve'n-neşr, 2020), 115. Kitabın Nevevî'nin fıkıh çalışmaları içerisindeki yeri için bk. Soner Duman, "Nevevî'nin Şâfiî Fîrû-i Fıkıh Literatürünü Dönüştüren Eserleri", *İslam İlim Geleneğinde Nevevî*, ed. Nail Okuyucu (İstanbul: İSAM Yayınları, 2022), 309-314.
- 16 Mesela *el-Mecmû*'un ilk versiyonunda *el-Vasîh* hakkında yaptığı çalışmadan "Cemedeceğim." diye bahsederken, ikinci versiyonda "Tehzib edeceğim." diye bahseder. bk. Nevevî, *el-Mecmû' Şerhu'l-Mühezzeb* (Ayasofya, 1295), 2b.
- 17 Bu eserler arasındaki münasebet ve telif süreçleri hakkında bk. Muhammed Beyler, "Nevevî'nin Sahîh-i Buhârî Üzerindeki Mesaisi", *İslam İlim Geleneğinde Nevevî*, ed. Nail Okuyucu (İstanbul: İSAM Yayınları, 2022), 553-570.

Nevevî, *el-Mecmû'* u da yıllar içerisinde kademeli bir şekilde yazmış olup kitabın bilinen iki farklı versiyonu vardır.

2.1. Versiyonları

el-Mecmû', Nevevî'nin fıkıh ve mezhep kavrayışının olgunlaştığı bir dönemde kaleme almaya başladığı nihai çalışmaları arasındaki en önemli kitaptır. İki versiyona sahip *el-Mecmû'* un ilk versiyonunu yansıtan nüshanın başında, "musannif" in kitaba 8 Şaban 662 tarihinde başladığı kayıtlıdır.¹⁸ Bu ilk versiyonu yansıtan nüshada fûrû fikhın ilk konusu olan "Kitâbü't-Tahâre" bölümünün bir kısmı yer alırken, ikinci versiyonu yansıtan mevcut nüshalar ibadet konularının ardından gelen muâmelât konularına kadar uzanır. *el-Mecmû'* un muhtevasını ve hacminin sınırlarını belirlerken zaman içinde fikirleri değişen Nevevî, metni baştan ikinci kez kurgulamış, ilkinde konuları oldukça ayrıntılı bir şekilde ele alırken ikincisinde nispeten tasarruflu bir içerikle devam etmiştir. Nevevî ilk versiyonun telifine 28 Muharrem 664 öncesinde nokta koymuş görünmektedir.¹⁹ İlk versiyonu yansıtan ve müellif nüshasıyla mukabele edilmiş bir nüsha Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunur. Tek ciltlik bu nüsha, "Bâbü'l-ahdâs elletî tenkudü'l-vudû'" başlığında son bulmakta ve ikinci cildin "Bâbü'l-istitâbe" ile başlayacağı belirtilmektedir.²⁰ Bu kayıt ilk versiyonun burada son bulmadığını, Nevevî'nin metne devam ettiğini düşündürse de ilgili nüshanın içinde bulunduğu dizideki diğer ciltler ikinci versiyona aittir.

Nevevî, bu şekilde devam etmesi hâlinde metnin çok uzayacağından endişe ederek bu hacimde bir eserin temininin güçlüğünü ve kitaptan istifadenin sınırlı kalacağını düşünmüş ve telif üslubunu değiştirmiştir. Nitekim ilk aşamada "Hayz babı"nın sonuna geldiğinde bu kısmın "üç büyük cild"e ulaştığını belirtir.²¹ Bu karar değişikliğinin bir diğer nedeni, ömrünün böyle bir çalışmaya vefa etmeyeceğinden endişe edişidir.²² Nevevî, nispeten daha kısa bir hacme sahip olacak şekilde tasarladığı ikinci versiyonun yazımına yaklaşık beş yıl sonra tekrar dönmüş görünüyor.²³ Bir yıllık sürede ilk versiyondan yazdığı kısımları yeniden düzenlemiş ve 27 Muharrem 671/24 Ağustos 1272 tarihinde "Bâbü'l-ezân"ın telifine başlamış; 10 Muharrem 673/16 Temmuz 1274'te "Cenâiz" bölümünü tamamlamış, aynı gün "Zekât" bölümünün

18 Nevevî, *el-Mecmû' Şerhu'l-Mühezzeb* (Ayasofya, 1295), 1a. Kitabın mukaddime kısmını neşreden Müheymid, bir yazma nüshadaki kayıttan hareketle Nevevî'nin bu kitabın telifine vefatından on dört sene evvel yani 662/1264 yılında başladığını aktarır. bk. Müheymid, "Nâşirin Girişi", 24.

19 Mezkûr tarihte tamamladığı *Telhîsu şerhi'l-elfâz ve'l-meânî mimma tezammenehü Sahîhu'l-İmâm el-Buhârî* de bu kitabına altı yerde atıf yapmıştır. Bu atıfların kitabın ilk versiyonuna yapıldığı hakkında bk. Abdullah el-Hüseynî, "el-Kavlü'l-mühezzeb fi merâhili tasnîfi Kitâbi'l-Mecmû' Şerhi'l-Mühezzeb" (Erişim 15 Ağustos 2023).

20 bk. Nevevî, *el-Mecmû' Şerhu'l-Mühezzeb* (Ayasofya, 1295), 308a.

21 Nevevî, *el-Mecmû' Şerhu'l-Mühezzeb*, 1/6.

22 Nevevî, *el-Mecmû' Şerhu'l-Mühezzeb*, 1/71.

23 Hüseynî, Nevevî'nin diğer kitaplarında *el-Mecmû'* a yaptığı atıflardan hareketle 15 Rebülevvel – 4 Ramazan 670 tarihleri arasında ikinci versiyonun telifine başladığını tespit eder. bk. Hüseynî, "el-Kavlü'l-mühezzeb fi merâhili tasnîfi Kitâbi'l-Mecmû' Şerhi'l-Mühezzeb" (Erişim 15 Ağustos 2023).

telifine başlayıp 9 Şevval 673/7 Nisan 1275'te “Bâbu'l-ihrâm”ı tamamlamış, yine aynı gün “Bâbu sıfati'l-hac” başlığının telifine başlayıp 24 Rebülevvel 674/17 Eylül 1275 tarihinde ibâdât konularının şerhini tamamlamıştır. Muâmelât konularına da geçen Nevevî, “Bâbu'r-ribâ”nın ortalarına kadar gelebilmiştir. Ancak son kısımların hangi tarihlerde yazıldığına dair bir kayıt bulunmamaktadır. Mezkûr yazım sürecinden dolayı Nevevî'nin 669 senesinden önce tamamladığı eserlerinde *el-Mecmû*'a yaptığı atıfların bir kısmı ilk versiyona, diğer bir kısmı ikinci versiyondur.²⁴ Nevevî'nin diğer çalışmaları gibi bu kitap da Dımaşk'ta kaleme alınmıştır.

el-Mecmû'un iki versiyonu arasında kayda değer farklılıklar bulunur. Kitaba yazılan mukaddimeden itibaren kendisini gösteren bu farklılıklar, giriş bölümüne dercedilen başlıklardan dahi takip edilebilmektedir. Nevevî, yeni başlıklar eklediği mukaddime kısmını ilk versiyona göre daha da geliştirmiş, âdeta fıkha ve Şâfiî mezhebine dair geniş bir giriş metnine dönüştürmüştür.²⁵ Müellifin telif sebebini andığı, kaynaklarından bahsettiği ve izleyeceği yöneme dair bilgi verdiği ilk kısımda kendisini gösteren ifade farklılıkları, eklenen yeni başlıklarla daha da ileri taşınmıştır.

el-Mecmû'un yazarı tarafından dile getirilmiş iki versiyonu bulunmakla birlikte, Nevevî'nin son eserlerinden biri olan ve yine Şâfiî fikhına dair muhtasar bir metin hüviyetindeki *et-Tahkîk* ile arasındaki irtibat, kimi Şâfiî âlimleri ve bibliyografya uzmanlarını adı geçen eserin *el-Mecmû*'un muhtasarı olduğu yönünde bir fikre sevk etmiştir. Nevevî, uzun yıllara yayılan “tahrîr ve tenkîh” mesaisi ışığında ulaştığı sonuçları *et-Tahkîk*'te kısa cümleler hâlinde yansıttığı için bu kitapta yer alan görüşlerin büyük ölçüde *el-Mecmû*'da ulaşılan kanaatleri yansıttığı bir gerçektir. İsnevî ve İbnü'l-Mülakkın gibi âlimler bu durumu göz önünde bulundurarak *et-Tahkîk*'i âdeta *el-Mecmû*'un üçüncü bir versiyonu gibi değerlendirmişlerdir.²⁶ Ancak *et-Tahkîk*'i müstakil bir telif olarak görmek daha isabetlidir. Zira Nevevî bu kitabında daha önceki çalışmalarında yer vermediği bazı meseleleri işlemiş, daha önce zikretmediği kimi kaidelere bu kitabında yer vermiştir. Nevevî'nin “Salâtü'l-müsâfir” başlığına kadar gelebildiği bu kitabı da natamam eserleri arasındadır.

Nevevî'nin *el-Mecmû*' ile içerik benzerliği taşıyan bir diğer eseri, *Hulâsatü'l-ahkâm*'dır. Nevevî bu kitaba, *el-Mecmû*'da zikri geçen dolayısıyla Şâfiî mezhebinin delilleri niteliği taşıyan ahkâm hadislerini derleyip izah etme gayesiyle başlamıştır. Yarım kalan ve “Zekât” bölümüne kadar gelen bu kitapta yer alan rivayetlerin neredeyse tamamı *el-Mecmû*'dan seçilmiş, hadislerin tahrir ve tenkidine dair verilen bilgilerin yanı sıra fikhî görüş ve değerlendirmeler

24 Nevevî'nin “Bâbü'r-ribâ”nın üçüncü faslına kadar yazabildiği şerh, *el-Mecmû*'un yirmi üç ciltlik neşrinin (Cidde: Mektebetü'l-irşâd) ilk dokuz cildini teşkil eder. Tarihler için bk. Tacüddin es-Sübki'nin Terşihü't-tevşih ve tavzihu't-tercih'inden naklen, Hüseyinî, “el-Kavlu'l-mühezzeb fi merâhili tasnifi Kitâbi'l-Mecmû' Şerhi'l-Mühezzeb” (Erişim 15 Ağustos 2023).

25 Mesela ikinci versiyona Hz. Peygamber'in (sav) nesebi ve mezhep imamı Şâfiî'nin terceme-i hâlini muhtasaran ele alan başlıklar eklenmiştir Yetmiş sayfayı aşan bu bölümün başlıkları EK'te sunulmuştur.

26 Ebû Muhammed Cemâleddin Abdürrahim b. Hasan b. Ali el-İsnevî, *el-Mühimmât fi şerhi'r-Ravza ve'r-Râfiî* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1430/2009), 1/97-98; İbnü'l-Mülakkın, *Umdetü'l-muhtâc ilâ şerhi'l-Minhâc* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1439/2018), 1/233; Hüseyinî, “el-Kavlu'l-mühezzeb fi merâhili tasnifi Kitâbi'l-Mecmû' Şerhi'l-Mühezzeb” (Erişim 15 Ağustos 2023).

yine bu kitaptan aktarılmıştır.²⁷ Nevevî'ye nispet edilen iki kısa eser yine *el-Mecmû'* ile yakın bir irtibata sahiptir. Besmeleyle ilgili fikhî hükümlerin açıklandığı *Muhtasarü'l-besmele li-Ebî Şâme, el-Mecmû'* un ilgili başlığından ibarettir.²⁸ Yağmur duası namazıyla ilgili *Âdâbü'l-istiskâ'* da *el-Mecmû'* un "Bâbü salâti'l-istiskâ'" başlığındaki bilgilerle büyük ölçüde örtüşür.²⁹ Nevevî'nin fikhla ilgili birçok çalışması *el-Mecmû'* ile bir şekilde irtibatlı olup *Ravzatü'l-tâlibîn* ile muhtevaları büyük ölçüde benzerlik arz eder.

2.2. İkmal Girişimleri

Nevevî'nin yarım bıraktığı eseri tamamlamak için birçok müellif teşebbüste bulunmuştur. İbnü'l-Attâr (ö. 723/1324), hocasının kendisinden şerhi tamamlamasını istediğini ancak buna muvaffak olamadığını söyler. Şerhi tamamlamaya teşebbüs eden İbnü'n-Nakîb (ö. 769/1368), İmâd İsmâil el-Hüsbânî (ö. 778/1376-77), Sirâcüddin el-Bulkînî (ö. 805/1403) ve Zeynüddin el-İrâkî'nin (ö. 806/1404) girişimleri de akim kalmıştır. Sehâvî'nin beyanına göre Takıyyüddin es-Sübkî (ö. 756/1355), "ribâ" babından "teflis" başlığına kadar dört ciltlik bir tekmile yazabilmiş; onun kaldığı yerden devam eden Zeynüddin el-İrâkî "damân" başlığına kadar gelmiş, oğlu Veliyyüddin el-İrâkî de kısa bir bölümü şerh etmiştir. Bu tekmlenin bir kısmına muttali olduğunu söyleyen Sehâvî, Zeynüddin el-İrâkî'nin "nikâh" bölümünün belli başlıklarını da şerh ettiğini bildirir.³⁰ Bulkînî, *en-Nübüğ fi tekmileti'l-Mecmû'* adıyla başladığı tekmlisinde, "nikâh" bölümünden bir cilt kadar şerh edebilmiştir.³¹ Yine Sehâvî'nin muttali olduğu bir diğer çalışma, Kemâlüddin el-Üdfüvî'nin Nevevî'nin mukaddimesi üzerine yazdığı ve önemli ilavelerde bulunduğu metindir. Sehâvî, "şeyhimiz" dediği bir âlimin yine bu kısım üzerine "nüket" kabilinden kısa bir metin yazdığını da bildirir.³²

- 27 Örnekler için bk. Ebü Zekeriyâ Muhyiddin Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *Hulâsatü'l-ahkâm fi mühimmâti's-sünen ve kavâidi'l-İslâm*, nşr. Hüseyin İsmâil el-Cemel (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1418/1997), 353, 419. *el-Hulâsa fi ehâdîsi'l-ahkâm ve Hulâsatü'l-ahkâm fi [min] mühimmâti's-sünen ve kavâidi'l-İslâm* adlarıyla da anılan bu eser, Hüseyin İsmâil Cemâl tarafından neşredilmiştir (1-2, Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1418/1997). İbnü'l-Mülakkîn, bu eserin tamamlanmış olması hâlinde alanında eşsiz bir kaynak olarak görüleceği yönünde bir değerlendirmede bulunur. bk. İbnü'l-Mülakkîn, *Umdetü'l-muhtâc*, 1/233. Ayrıca bk. Şemseddin es-Şehâvî, *el-Menhelü'l-azbü'r-revî fi tercemeti kutbi'l-evliyâ' en-Nevevî*, nşr. Adî Muhammed el-Gubârî (Cidde: Dârü'l-minhâc, 1441/2020), 73. Eser hakkında daha geniş bilgi ve değerlendirmeler için bk. Taha Çelik, "Nevevî'nin Ahkâm Hadisleri Yazımı ve Şâfiî Doktrini Merkezli Fikhü'l-Hadis Anlayışı", *İslam İlim Geleneğinde Nevevî*, ed. Nail Okuyucu (İstanbul: İSAM Yayınları, 2022), 383-418.
- 28 Sehâvî, eserin müellif hattı nüshasını gördüğünü ve içeriğinin bütünüyle *el-Mecmû'* daki başlıktan ibaret olduğunu belirtir. bk. Şemseddin es-Şehâvî, *el-Menhelü'l-azbü'r-revî fi tercemeti kutbi'l-evliyâ' en-Nevevî*, nşr. Adî Muhammed el-Gubârî (Cidde: Dârü'l-minhâc, 1441/2020), 83; Ahmed Abdülazîz Kâsım el-Haddâd, *el-İmâm en-Nevevî ve eseruhü fi'l-hadis ve ulûmih* (Beyrut: Dârü'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1992), 234. Ebü Şâme'nin bu eseri için bk. *Muhtasarü Kitâbi'l-besmele*, (Ebüzabî: Müessesetü Beynüne li'n-neşr ve't-tevzi', 1427/2006). Kitap Zehebî'nin ihtisarı olarak yayımlanmıştır.
- 29 Nevevî'nin kaleme aldığı son metinlerden biri olan bu risalenin telif edildiği dönem hakkında bk. Okuyucu, "İmâm Nevevî", 113-114. Sâre bint Hamed el-Hâlid, müellif nüshasından istinsah edildiğine dair bir kayıt taşıyan tek nüshaya itimat ederek eseri neşretmiştir (Beyrut: Dârü'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1431/2010, nüsha hakkında bilgi için bk. s. 7). Risale, Likâü'l-aşri'l-evâhir bi'l-Mescidi'l-Harâm dizisi kapsamında da neşredilmiştir (nr. 139). Sehâvî eseri *Muhtasarü âdâbi'l-istiskâ'* diye kaydeder. bk. Sehâvî, *el-Menhel*, 83.
- 30 Sehâvî, *el-Menhel*, 100-101.
- 31 Haddâd, *el-İmâm en-Nevevî*, 173; Sehâvî, *el-Menhel*, 117.
- 32 Sehâvî, *el-Menhel*, 101.

Bütün bu teşebbüslerden tekmile metni günümüze ulaştığı bilinen tek müellif Sübkî'dir. Memlükler devri Kahire-Şam hattında Eş'arî-Şâfiî kimliğinin yerleşmesine hizmet eden bir ulemâ ailesi olan Sübkîlerin en meşhur üyelerinden Takıyyüddin ile Nevevî arasında ilmî ve kitabî sürekliliğin yanı sıra Eşrefiyye Dârülhadisi üzerinden kurumsal bir süreklilik de bulunur.³³ Nevevî'yi pek çok açıdan övgü dolu ifadelerle anan Sübkî, onun ilmî ve dinî konumunu "ilk nesillerin ilimlerini ihya eden ve sâlihlerin sünnetlerini pekiştiren" diyerek yüceltir ve tâbiîn sonrasında Nevevî gibi bir âlimin gelmediğini düşünür.³⁴ Sübkî tekmlisine yazdığı mukaddimede, Nevevî'nin üslup ve başarısını sürdürebilmenin şartlarını şöyle sıralar: 1. Zihin rahatlığı ve geniş zaman, 2. Âlimlerin görüşlerini mütalaaya imkân tanıyan geniş bir kütüphane, 3. Hüsn-i niyete ilaveten vera, zühd ve sâlih amel sahibi olmak. Kendisi bu şartları tümüyle yerine getiremediği için Nevevî ile aynı seviyede bir şerh yazamayacağını bildiği hâlde ısrarlar üzerine bu işe koyulduğunu belirtir. Bu noktada en büyük ümidi, Nevevî'ye imtisali ve onun hüsn-i niyetine sığınarak kaleme sarılmasıdır.³⁵ Nevevî kadar olmasa da geniş bir kütüphaneye dayanarak çalışmaya koyulduğunu göstermek isteyen Sübkî, şerhi yazarken yararlandığı yaklaşık iki yüz kitabı tek tek sıralar.³⁶

Sübkî, Nevevî'nin yarım bıraktığı "Bâbü'r-ribâ"yı tamamlamış ve "Kitâbü'l-Büyü" bölümünün kalan başlıklarını şerh etmiştir. Oğlu Tâceddin, babasının çalışmasından bahsederken "Kitâbü'r-rehn"den "Bâbü't-teflis" başlığına kadar geldiğini ve beş ciltlik bir metin yazdığını söyler.³⁷ Bu bilgiye göre Sübkî toplam on üç babı şerh etmiş demektir. Müellif hattı olduğu belirtilen Kahire el-Mektebetü'l-Ezheriyye nüshası (nr. 52240), sadece "Bâbu bey'î'l-musarrât ve'r-red bi'l-ayb" başlığını ihtiva ederken; müellif nüshasından istinsah edildiği kayıtlı Feyzullah Efendi (nr. 845-846) nüshasında yedi bab yer alır.³⁸ Mevcut neşirlerde Sübkî tekmlisi eksik

33 739/1338 yılında elli altı yaşında iken Kahire'den Şam'a kâdilkudât vazifesiyle gelen Takıyyüddin, burada Emeviyye Camii hatipliğinin yanı sıra Eşrefiyye Dârülhadisi meşihatlığı ve eş-Şâmiyyetü'l-Berrâniyye Medresesi müderrisliği vazifelerini de üstlendi. Yetişmiş bir âlim olarak geldiği için Nevevî'nin öğrencilerinden doğrudan ders alması söz konusu değilse de Eşrefiyye'deki vazifesi üzerinden Yûsuf el-Mizzî aracılığıyla ona ulaşmıştır. bk. Tâceddin es-Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, nşr. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî – Abdülfettâh Muhammed el-Hulv (Kahire: Hezer li't-tbâa ve'n-neşr, 1413/1992), 10/169; Bilal Aybakan, "Sübkî, Takıyyüddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 10 Eylül 2023). Sübkî, Nevevî'nin hürmet ve muhabbet dolu bir halefi olarak dârülhadisteki odasını "latif ve acayip hallî" bir mekân diye niteler. Sübkî, geceleyin medresenin eyvanında teheccüde kalkar, Nevevî'nin derste oturduğu halıya yüzünü sürerek teberrükte bulunurdu. Tâceddin es-Sübkî, babasının bu meydana söylediği şu şiiri nakleder:

Darülhadiste latif bir mana var, onun halıları üzerinde. Ben orayı özler, oraya sığınırım.

Belki yüzümü Nevevî'nin ayağını bastığı yere sürerim diye. (bk. Sübkî, *Tabakât*, 8/396.)

34 Takıyyüddin es-Sübkî, *el-Mecmû'*: *Tekmile* (Kahire: Matbaatu't-tezâmuni'l-ehavî, 1349–1352), 10/2. bk. Kemâleddin Ebû Abdullah Muhammed İbn İmâmü'l-Kâmilîyye, *Buğyetü'r-râvi fi tercemeti'l-İmâm en-Nevevî*, nşr. Abdürraûf b. Muhammed b. Ahmed el-Kemâlî (Beyrut: Dârü'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1431/2010), 28; Sehâvî, *el-Menhel*, 135.

35 Sübkî, *el-Mecmû'*: *Tekmile*, 10/2-3.

36 Sübkî, *el-Mecmû'*: *Tekmile*, 10/4-8.

37 Sübkî, *Tabakât*, 10/307.

38 Bu babların başlıkları şöyledir: İhtilâfi'l-mütebayi' ayn, Selem, Teslîmü'l-müslem filh, Karz, Mâ yecûzu rehnuhü, Mâ yedhulu fi'r-rehn, İhtilâfi'l-müterahineyn. 722 hicri tarihli müellif nüshası için bk. Nizâm Muhammed Sâlih el-Ya'kûbî, "Mukaddime", *el-Mecmû' Şerhu'l-Mühezzeb: Nüşatü'l-İmâm Takıyyüddin es-Sübkî el-mensûha*

olup bahsi geçen on üç babdan "Bâbü'r-ribâ" başlığının kalan kısmı ile "Bâbu bey'î'l-usûl ve's-simâr" ve "Bâbu'l-musarrât ve'r-red bi'l-ayb" başlıklı iki babı yayınlanmış durumdadır.³⁹

Sübki'nin görece genç çağdaşları olan İbnü'n-Nakîb (ö. 769/1368) ve İmâd İsmâil el-Hüsbânî (ö. 778/1376-77) ile sonraki kuşaktan Sirâcüddin el-Bulkînî (ö. 805/1403) ve Zeynüddin el-İrâkî'nin (ö. 806/1404) çalışmalarının akıbeti ve günümüze intikal edip etmediği meçhuldür. Sübki'nin yarıda kalan tekmile girişimini itmam etmeye yakın zamanlara kadar teşebbüs eden çıkmamış; *el-Mecmû'* un tahkik ve neşri ile meşgul olan isimlerden Muhammed Necîb el-Mutîî, bir gece rüyasında Nevevî'yi görüp bunu bir işaret olarak yorumlamış ve çalışmaya başlamıştır.⁴⁰ Elindeki nüshalarda Sübki'nin tekmilesi "Bey'î'l-murâbaha" babında son bulunduğu için çalışmasına buradan başlayan Mutîî, metnin geri kalan kısmını şerh ederek yaklaşık yedi asır süren bu hikâyeyi nihayete erdirmiştir.⁴¹ Nevevî ve Sübki'nin *el-Mühezzeb*'den şerh ettiği başlıklar kitabın yaklaşık yarısına karşılık gelirken, Mutîî'nin şerh ettiği başlıklar kitabın diğer yarısını teşkil eder (23 ciltlik neşrin 12-23. ciltleri). Mutîî, 17. cildi tamamlayıp 18. ciltten de bir forma yazdıktan sonra (eski baskıda 16. cildi tamamlaması akabinde) hapse koyulur ve çalışma bir süre sekteye uğrar. Bir süre sonra serbest bırakılan Mutîî tekrar işe koyulmuş, önceki ciltleri gözden geçirerek eksik gördüğü noktaları ikmal etmiş ve ilkinde nispetle daha hacimli ve güçlü ciltler çıkarmış, böylelikle tekmilelerle birlikte kitabın hacmi yirmi üç cilde bâliğ olmuştur. Mutîî, tekmileyi 5 Safer 1397/25 Ocak 1977 tarihinde tamamlamıştır.⁴²

Mutîî'nin şerh ettiği bölümlerin büyük bir kısmı muâmelât konularıyla ilgili başlıklardan oluşur. Güncel fıkıh meselelerine bigâne kalmayan Mutîî, özellikle İslam iktisadi uygulamaları esnasında gündeme gelen problemlerle ilgili tartışmaları şerhe taşımıştır. Şirket, karz, mudârebe

min nüshati 'l-İmâm en-Nevevî, mlf. Nevevî (Dimaşk/Beyrut: Darü'l-Muktebes, 2018), 14.

- 39 Sübki'nin tekmilesi 1348-1352/1929-1933 yılları arasında Matbaatu't-tezâmunî'l-ehavî tarafından Nevevî'nin ana metnine ilave edilerek üç cilt hâlinde (10-12. ciltler) neşredilmiştir. Mutîî'nin tahkikine dayanan yirmi üç ciltlik neşrin iki cildi (10-11. ciltler) Sübki'nin tekmilesidir.
- 40 Hayatı boyunca çok az rüya gördüğünü belirten Mutîî, Nevevî'nin boynuna taneleri kitap tomarlarını andıran bir tesbih taktığını anlatır ve bunu tekmileyi tamamlaması yönünde bir işaret olarak yorumlar. bk. Muhammed Necîb el-Mutîî, *el-Mecmû'*: *Tekmile* (Riyad: Dâru âlemi'l-kütüb, 1423/2003), 12/4-5.
- 41 Gerçek adı Mahmud İbrahim Abdurrahman Ahmed Bahî (1915-1985) olup Mısır'ın Hanefî müftülerinden Muhammed Bahî el-Mutîî (ö. 1935) ile aynı aileye mensuptur. *el-Mecmû'* a yazdığı tekmile en meşhur çalışması olmakla birlikte fıkıh, hadis ve davet alanlarında birçok eseri bulunur. Hayatı ve çalışmaları için bk. "Muhammed Necîb el-Mutîî", *Wikipedia* (Erişim 15 Eylül 2023); Abdülâhir Hammâd el-Ganîmî, "el-Allâme Necîb el-Mutîî: Safahât meçhule min hayâtihî" (15 Eylül 2023).
- 42 Mutîî, mahkûmiyeti esnasında fırsatçı yayınevlerinin onun kaleminden çıkmış görüntüsü vererek tekmileden bir cilt daha neşrettiklerinden ve kendi yazdığı kısımlardan ismini silerek bunları bir arada sattıklarından şikâyet eder. Yazdığı kısımları ilk neşrinden sonra gözden geçiren Mutîî, önceki ciltlere dörtte bir oranında ilavede bulunmuştur (Mutîî, *el-Mecmû'*: *Tekmile*, 1/5-6). Tahkik ettiği kısımlarla birlikte kitap 23 cilt hâlinde neşredilmiştir. Mutîî'nin tekmilesi yirmi ciltlik Beyrut/Dârü'l-Fikr ve el-Mektebetü's-selefiyye baskısında 13 ilâ 20. ciltleri teşkil ederken; yirmi üç ciltlik Cidde/Mektebetü'l-irşâd ve Mısır/Mektebetü'l-Mutîî baskısında 12 ilâ 23. ciltleri teşkil eder. Riyad/Dâru âlemi'l-kütüb baskısı da bu yeni versiyonu yansıtır. Tekmilenin tamamlandığı tarih için bk. Mutîî, *el-Mecmû'*: *Tekmile*, 23/346. Mutîî'nin hapistede bulunduğu sırada Muhammed Hüseyin el-Ukbâ isimli bir yazar şerhi tamamlamak için girişimde bulunmuş ancak onun yazdığı kısım (18. cilt) önceki metinlere nispetle çok zayıf kalmıştır. Aldığı eleştiriler için bk. "Nâşirin Girişi", *el-Mecmû'* *Şerhu 'l-Mühezzeb* (Riyad: Dâru âlemi'l-kütüb, 2003), 11-13; Ali el-Cembolâfî, "Avdun ile'l-Mecmû' şerhi'l-Mühezzeb", *Minberü'l-İslâm* 28/5 (1390), 195-196.

ve murâbaha konularının işlendiği bölümlerde sigorta, imtiyaz sözleşmeleri, anonim ve limitet şirket ortaklığı, bireysel şirket gibi güncel akitleri ve bankacılık işlemlerini ele alan Mutîi, iktisat uzmanlarına da danışarak konuları değerlendirdiğini söyler.⁴³ Mutîi, klasik fûrû fıkıh mesailini şerh ederken Mâverdi'nin *el-Hâvi 'l-kebir'*, İbnü's-Sabbâğ'ın *eş-Şâmil*'i, Rûyânî'nin *Bahrü 'l-mezheb'*, İmrânî'nin *el-Mühezzeb* şerhi *el-Beyân*'ı başta olmak üzere Şâfiî mezhebinin temel kaynaklarının yanı sıra İbn Kudâme'nin *el-Muğni'*sinden de yararlanır.⁴⁴

3. Bir Mezhep Metninin Şerhini Aşan Yönleriyle Muhtevası

3.1. Telif Sebebi

el-Mecmû'un biri yakın diğeri uzak iki telif sebebi bulunur. Yakın sebep *el-Mühezzeb*'le ilgili iken uzak sebep Nevevî'nin Şâfilikte bir süredir gözlenen ve mezhep içi bütünlüğü sağlamaya dönük girişimleriyle ilgilidir. Nevevî'nin kitabın başında sebep-i telifini, takip edeceği üslup ve yöntemi, kullanacağı kaynakları ve bu kitabı yazmakla ne murat ettiğini sarih ifadelerle dile getirdiği uzunca mukaddimesi gayelerine ışık tutar. Bu mukaddimenin büyük bir kısmı her iki versiyonda da aynı ifadelerle yer almakla birlikte, eklenip çıkarılan kimi cümlelere, bazı takdim-tehirlere ve kelime değişikliklerine de rastlanır. Bu düzenlemeler, Nevevî'nin bu süreçte kısmi de olsa değişen kanaatleri ile metin boyunca görülebilecek üslup ve muhteva farklılıklarına dair ipuçları taşır.

Nevevî'nin orta hacimli bir metin yazmak yerine böyle bir şerh kaleme alışının temel gerekçesi, *el-Mühezzeb* ve *el-Vasît*'in Şâfiî muhitlerinde sahip oldukları itibardır. Metnin ilk versiyonunda sebep-i telif olarak bunu dile getiren Nevevî, “bir benzerini tasnifle meşgul olmak” yerine onları şerh etmeyi daha faydalı bulur. Zira bu kitapların şerhiyle sunulacak katkı, yeni bir metin hazırlamanın sunacağından çok daha fazla olacaktır.⁴⁵ Nevevî'nin şerhe konu olarak *el-Mühezzeb*'i seçmesinin özel birtakım nedenleri de bulunur. Bu kitap hicri dördüncü asrın ikinci yarısında şekillenen Irak Şâfililiğinin birikimine yaslanan önemli bir metindir. Nevevî, *el-Mühezzeb* ve *el-Vasît*'in Şâfiî müderrisler ve ilimle iştigal eden zümrelerin mütalaa ettikleri iki temel eser olduğunu, yazılmalarıyla birlikte mezhep âlimlerinin fikhî mesailerinin bu metinler etrafında şekillendiğini, bunun da kitapların yazarlarından ve yazılış biçimlerinden ileri geldiğini, bu iki kitabın hem eğitim öğretimde hem de mezhebi temsil noktasında zirve eserler olduğunu dile getirir.⁴⁶ Bu ifadeler bahsi geçen kitapların itibarını teslim ederken,

43 1403/1982 tarihli mukaddimedede yer alan bu bilgiler için bk. Mutîi, *el-Mecmû*: *Tekmile*, 12/6-7. Bu konular ilk baskıda yer almayıp ikinci baskıda eklediği kısımlar arasında yer alır.

44 Nevevî ve Sübkî'nin üsluplarını takip edeceğini belirten Mutîi, şerhi yazarken yararlandığı kaynakları 638 kitap olarak liste hâlinde sunmuştur. bk. Mutîi, *el-Mecmû*: *Tekmile*, 12/12-48.

45 bk. Nevevî, *el-Mecmû*' *Şerhu 'l-Mühezzeb* (Ayasofya, 1295), 2a.

46 Nevevî, *Mukaddimetü 'l-Mecmû*, 70-71. Şâfiî mezhebinin tarih ve literatürüne oldukça vâkıf bir yazar olarak Nevevî'nin bu kitabı beş temel eser içinde saydığını aktarmıştık. Gazzâlî'nin eserleri mezhebin Cüveynî'den Râfîî'ye doğru ilerleyen Horasan kanadının birikimini taşırken, Şîrâzî'nin eserleri Irak kanadının birikimini taşır. Nevevî Gazzâlî'nin metni üzerine *et-Tenkîh fi şerhi 'l-Vasît* başlıklı eleştirel bir şerh kaleme almaya başlamış ancak sadece taharet bölümü ile namaz bölümünün bazı başlıklarını (“Şerâitu's-salât” başlığına kadar)

devamında dile getirdiği hususlar Nevevî'nin bu eserlerde ciddi kusurlar gördüğünü ve şerh yazmak suretiyle bunların izalesini hedeflediğini gösterir. Telif sebebi olarak ikinci versiyona eklediği bir cümle, Nevevî'nin Şâfîlîğin ötesine geçerek hem genel bir İslam hukuku kaynağı hem de fikhın mücaviri addedilen sahalardaki malumatı derli toplu biçimde sunan bir eser hazırlamayı amaçladığına da işaret eder. Nevevî, *el-Mecmû'* un bir metin şerhinden ibaret görülmemesini, bilakis hem Şâfî mezhebinin hem de diğer bütün mezheplerin görüşlerini içeren bir kitap olarak okunmasını arzuluyordu. Bunun yanı sıra lügat, tarih, tabakat alanlarında bilgiler içeren bu kitabın hadislerin sıhhat hükümleri ve ulûmu'l-hadis alanında da kaynak addedilmesini bekliyordu.⁴⁷

Nevevî'nin telif sebebi olarak zikrettiği hususlar, kitabın muhatap kitlesi hakkında da fikir verir. Nitekim *el-Mecmû'* u niçin bu kadar tafsilatlı yazdığını izah ederken yetkin âlimleri değil, ilim tahsiline koyulan ve henüz fikh kitaplarının çoğunu mütalaa edebilecek durumda olmayan öğrencileri düşündüğünü dile getirir.⁴⁸ Bununla birlikte, ikinci versiyonda eklediği bir cümle, Nevevî'nin mezhepte müftâ-bih görüşleri belirleme hedefiyle yetkin fakihleri de muhatap aldığını düşündürür. Nevevî, kavi, vecih ve nakilleri değerlendirirken tercihe şayan olanla olmayanı, güçlü ile zayıfı belirtmekten geri durmayacağını ve bu görüşleri savunanlar "ekâbir"den âlimler dahi olsa yanlışlarını göstermekten çekinmeyeceğini söyler. Aksi takdirde fikh talebeleri yanılabilir ve sahibinin konum ve şöhretine bakarak isabetsiz görüşlerin peşine düşebileceklerdir.⁴⁹ Böylelikle Nevevî aslında bütün bir mezhep fukahâsına seslenmekte ve kritik edilmediği sürece hiçbir nakil veya tercihe itimat edilmemesini salık vermektedir. Nevevî'nin ilk versiyonda yer almayan bu cümleyi ikinciye eklemesi, süreç içerisinde kanaatlerinin netleşmesi ve buna bağlı olarak daha cesur bir üslup benimsemesiyle de ilgili olabilir.

Bu eserlerin gerek mukaddimelerinde gerekse metin içinde yeri geldikçe değindiği hususlar, Nevevî'nin eksik ve yanlış bulup tashih ve tadilini arzuladığı noktaları açığa çıkarır. Nevevî, *el-Mühezzeb* ve *el-Vasît*'in övgüye değer yanlarını belirttikten sonra onları şu açılardan zayıf bulur:

"Yapılacak en önemli işlerden biri, bu iki eserin şerhiyle ilgilenmektir, zira her ikisinde de büyük faydalar ve bol kazançlar vardır. Ne var ki bu iki kitap, marifet ehli âlimlerin itirazına konu olmuş pek çok husus barındırmakta olup, bu konuda telif edilmiş, bilinen kitaplar da vardır. İtiraza konu olmuş yerlerin kimisine doğru ve sağlıklı cevaplar verilebilmişse de kimisinin düzgün cevabı yoktur. Tartışmalardan haberdar olmayan ve olsa da bilgi ve tecrübesi onları kuşatmaya yetmeyen okurlar bu gibi yerleri bilme ihtiyacı duyarlar. Keza her iki kitapta hadisler, kelime ve tabirler, râvi isimleri, ihtiraz getirilecek noktalar, müşkil meseleler, fûrûya ve tetimme kabilinden eklemelere ihtiyaç duyan asıllar bulunur. Bunların her birinin en açık ibarelere başvurularak tahkik ve tebyin edilmesi kaçınılmazdır."⁵⁰

tamamlayabilmiştir. Kitap *el-Vasît fi'l-mezheb* ile birlikte (ilk iki ciltte) neşredilmiştir (nşr. Ahmed Mahmûd İbrâhim – Muhammed Muhammed Tâmir, 1-7, Dârü's-selâm, 1417/1997).

47 bk. Nevevî, *el-Mecmû' Şerhu'l-Mühezzeb*, 1/6.

48 Nevevî, *el-Mecmû' Şerhu'l-Mühezzeb* (Ayasofya, 1295), 3b.

49 bk. Nevevî, *el-Mecmû' Şerhu'l-Mühezzeb*, 1/5.

50 Nevevî, *Mukaddimetü'l-Mecmû'*, 70.

Bu eleştirilerini *el-Mühezzeb* özelinde müşahhas hâle getiren Nevevî, Şîrâzî'yi şu açılardan tenkit eder: 1. Hükümlerin delili niteliğindeki birçok müsned sahih hadisi mürsel addetmesi,⁵¹ 2. Hadis rivayeti esnasında takip edilmesi gerekli üsluba riayet etmemesi,⁵² 3. Mezhep içinden kimi fakihlerin görüşlerini değerlendirirken insaf ve sağduyudan uzak yargılarda bulunması.⁵³ Nevevî, bir yönü kitapta zikredilen hükümlere, diğer yönü bu hükümlerin dayanağı olarak sunulan delillere dair dile getirdiği eleştiriler vasıtasıyla, *el-Mühezzeb*'in âdeta mezhebi temsil kapasitesini test etmektedir.⁵⁴ Bu gözle Gazzâlî'nin *el-Vasît*'ini de ele alan Nevevî, kitapta bulunduğu kusurları on iki madde hâlinde sıralar.⁵⁵ Bu eleştirileri Nevevî'nin kendi metninde nelere dikkat edeceğini ve *el-Mecmû*'un gücünü nereden aldığına da ışık tutar. Kitapta geçen hadislerin sıhhat ve zaafıla ilgili durumlarının açıklanması, kelime ve tabirlerin izah edilmesi ve adı geçen kişilerin tanıtılması şârihin vaatleri arasında öne çıkar.⁵⁶ Nevevî iki metne yönelik eleştirileriyle, aslında bu kitapların gördükleri rağbet ve kazandıkları itibara karşın Şâfiî mezhebinde fetva kaynağı olarak kullanılmaya elverişli olmadıklarını göstermek istiyordu.

Nevevî'nin bu tavrı, *el-Mecmû*' ile gözetdiği uzak gayeyle ilgili olup telif sebebi sadesinde dile getirdiği ve Şâfiî fûrû literatürünün içinde bulunduğu durum hakkındaki çarpıcı ifadeleri buraya ışık tutar. Aslında o sadece bu kitapların değil, Şâfiî fakihlerin kaleme aldığı hemen bütün metinlerin benzer sıkıntılarla malul olduğunu söyler ve mezhebin müftâ-bih görüşünü öğrenmenin neredeyse imkânsız hâle geldiğinden, birçok metne bakılarak yapılan araştırmanın dahi kişiyi bu noktada emin kılamadığından şikâyet eder.⁵⁷ Mezhebin yüzyıllara yayılan tarihi boyunca ortaya çıkan muhtelif görüşler ve yazılan çok sayıda eser, müftâ-bih ve tercihe şayan mezhep görüşünü tespiti neredeyse imkânsız hâle getirmiş; bu müşkille karşı karşıya gelen mezhebe müntesip birçok fakih fetva vermekte zorlanır olmuştu. Bu problemlerin çözümü için inisiyatif alan Nevevî, “güçlü ile zayıfı birbirinden ayırt etmeye” ahdetmiş ve bu uğurda mezhepte otorite sayılan büyük isimlere dahi karşı gelmekten geri durmamıştır.⁵⁸ Literatüre olan vukufiyeti ve mezhep kaynaklarına erişiminden güç alan Nevevî, mezhep içi ihtilafları İbnü's-Salâh'ın geliştirdiği tabakat tasnifinden hareketle çözüme kavuşturmaya çalışmış ve bu sayede Râfiî'nin de ilerisine gidebilmiştir. Kaleme aldığı başlıklar itibarıyla Şâfiî mezhebi

51 Nevevî, *Mukaddimetü'l-Mecmû*, 271.

52 Sahih hadisler aktarılırken temriz sigası kullanılıp “Rivayet edildi.” denmesi, zayıf hadisler aktarılırken ise “Dedi, rivayet etti.” gibi asıl sığınan kullanılması doğru bulunmaz. Nevevî, bunun yalnızca Şîrâzî'nin kusuru olmadığını, bütün mezheplerden fakihlerin ve hatta uzman hadis âlimleri dışında diğer ilimlerin temsilcilerinin dahi buna dikkat etmediğini belirtir ve hadis rivayet âdâbına aykırı olduğu için bunun terkedilmesi gerektiğini söyler. bk. Nevevî, *Mukaddimetü'l-Mecmû*, 172.

53 Nevevî, müellifin Ebü Sevr'e haksız yere ağır eleştiriler yöneltmesinden şikâyet eder. bk. Nevevî, *Mukaddimetü'l-Mecmû*, 297.

54 Nevevî, *Mukaddimetü'l-Mecmû*, 73.

55 Bu on iki madde için bk. Ebü Zekeriyâ Muhyiddin Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *et-Tenkîh fî şerhi'l-Vasît*, nşr. Ahmed Mahmûd İbrâhîm – Muhammed Muhammed Tâmir (Kahire: Dârü's-selâm, 1417/1997), 1/78-80.

56 Nevevî, şerhin yazabildiği kısımda bütün maddeler gereğince tenkitlerde bulunmuş, ilave bilgi ve değerlendirmeler içeren katkılarını sunmuştur.

57 Nevevî, *Ravzatü'l-tâlibîn*, 1/112-113.

58 Nevevî, *Mukaddimetü'l-Mecmû*, 73-74.

içerisinde süregiden tartışmalar üzerinde âdeta hakemlik yapan Nevevî, mezhep bütünlüğünün sağlanması için yoğun bir mesai sarf etmiştir. *el-Mecmû'* un Şâfîliğe sunduğu en önemli katkı, mezhep içinde yaşanan keşmekeşi belli bir noktaya kadar giderebilmesidir. Nevevî görüşleri önce sahiplerine ve sıhhat derecelerine göre sıralandırmış, ardından bir süredir benimsenen ve kendisinin de katkı sunup geliştirdiği tercih kriterlerine göre değerlendirmiş ve böylelikle hemen her meselede mezhebi temsil edecek görüşleri tespit etme başarısı göstermiştir. Nevevî bu kitapta sadece Şâfîliğin müftâ-bih kavil ve vecihlerini göstermekle yetinmemiş, metni aynı zamanda mukayeseli bir fıkıh kitabı olacak şekilde tasarlamıştır.⁵⁹

3.2. Muhteva, Üslup ve Yöntem

Şerh türünde yazılan eserlerin muhteva ve kapsamı, üzerine yazıldığı metnin cümlelerine bağlı olarak şekillenir. Şerhlerin ayırıcı niteliği bu olsa da şârihler kimi zaman istitrat kabilinden eklemelerle kimi zaman da devrin ve bazı özel gündemlerin etkisiyle ana metindeki cümlelerin dışına çıkarlar. Bir şârih olarak Nevevî, *el-Mecmû'* un sınırlarını kaynak metindeki cümleleri takip ederek belirlemekle birlikte, geniş açıklamalarıyla ana metni birçok yönden aşan bir fıkıh kaynağının telifine imza atmıştır. Bu genişleme ne istitratların ne de özel gündemlerin ürünü olup Nevevî'nin gaye ve vaatleriyle paralel ilerleyen bir sürecin hasılasıdır. Bu genişleme alanları, Nevevî'nin bütün çalışmalarına hâkim olan üslup ve yöntem ile mukaddimesinde zikrettiği hususlar üzerinden takip edilebilir.⁶⁰

İslami ilimlerin birçok şubesinde eser bırakan Nevevî, bütün eserlerinde gözlenebilen bir telif zihniyeti ile hareket eder. Bu zihniyet, onun dinî ilimlere bakışı ve bu ilimlerin birer fert olarak Müslümanların hayatıyla ilgisi etrafında şekillenmiştir. Nevevî, İslami ilimlerin tedvin çağı sonrasında geldiği nokta itibarıyla elde edilen uzmanlıkları önemser ve bu uzmanlıkların telifata yansımaları doğal bulur, ancak aynı uzmanlaşmanın muhtelif şubeler arasında zamanla neden olduğu uzaklaşmalardan rahatsız olur ve metinlerinde bundan uzak durmaya çalışır. Nevevî'nin telif zihniyeti ve stratejisi, ilimler arasındaki bağları güçlendirmek ve mevcut durum itibarıyla yaşanan kopuşları giderebilmek için konu ayrımları etrafında yükselen duvarları aşılabilir kılmak etrafında şekillenmiştir. Nevevî, İslami ilimlerin muhtelif dallarında yakalanan telif tarzlarına sadık kalıp metinlerini her bir ilmin istikrar bulmuş üslup ve planlarıyla yazmakla birlikte, içeriği oluştururken ilimler arasındaki sınırları elden geldiğince aşılır kılmaya çalışır. Özellikle de telifatının yoğunlaştığı fıkıh, hadis, tarih-tabakat ve züht-rekâik sahalarda bu çoklu ve değişken muhteva göze çarpar. Şâfîî fürû-i fikhına dair kaleme aldığı eserlerde hadis ve tarih ilimlerinin birikimini, hadis şerhine dair yazdığı metinlerde fıkıh, akait ve züht temalarını, tarih-tabakata dair eserlerinde ise fikhî bir izleği takip etmek mümkündür.⁶¹

Nevevî'nin eserlerinde karşımıza çıkan çoklu muhteva geniş ve çeşitlenmiş ilgilininin

59 Süyûtî, Nevevî'nin bu kitabı yazarken İbn Kudâme'nin *el-Muğnî*'sini model aldığını söyler. bk. Celâleddin es-Süyûtî, *el-Hâvî li'l-Fe'tâvî* (Beyrut: Dârü'l-fikr, 1424/2004), 1/169.

60 bk. Nevevî, *Mukaddimetü'l-Mecmû'*, 67-298.

61 Bu konuda bir değerlendirme için bk. Okuyucu, "İmam Nevevî", 118-130.

tezahürü olmasının yanında, dinî ilimlerle ilgili vizyonuna bağlı olarak şekillenmiştir. En bariz sonuçları fıkıhla ilgili çalışmalarında görülen bu vizyon, Nevevî'nin Şâfiî fıkıhına vermeye çalıştığı yön ve istikamette belirgin hâle gelir. Mezhep fikhı ile hadis ve tarih ilimleri arasındaki bağları güçlendirmek isteyen Nevevî, mezheplerin teşekkülü sonrasında yazılan eserlerde genel olarak benimsenen telif üslubunun hadis ve tarih alanlarındaki birikime hakkıyla değer vermediğini düşünüyor olmalıdır. Bu dönemde müellif fakihlerin rivayetler ve etrafında şekillenen ilmî birikimle mezheplerin istikrar bulmuş görüşleri üzerinden irtibat kurduklarını gören Nevevî, rivayetlere yönelik alaka ve dikkatin zayıflığının ilgili sahalarda elde edilen uzmanlığa gereği gibi önem vermemeye yol açtığından şikâyet eder. Şîrâzî ve Gazzâlî gibi otoriteleri bu açıdan tenkit edişi, diğer mezheplere göre hadis ilmine daha çok ilgili gibi görünen Şâfiî fakihlerinin dahi bu tavrı benimsemiş olmasıyla alakalıdır. Nevevî, fıkıhla eşdeğer yetkinlik kazandığı hadis ve tarih-tabakat alanlarındaki uzmanlığını *el-Mecmû'* ve *Ravzatü'l-tâlibîn* gibi eserlerine taşıyarak Şâfiî fûrû fıkıh yazımında yeni bir telif üslubunun şekillenmesine ön ayak olmuştur.⁶²

el-Mecmû', esasen mezhebe ait kitaplardan birinin şerhi olsa da Nevevî'nin takip ettiği üsluba bağlı olarak çok geniş ve çeşitli bir muhtevaya bürünmüştür. Nevevî'nin bu metni dar anlamda bir fıkıh kitabı olarak görmeyip, ilgilendiği ve uzmanlık kesbettiği diğer sahalardan olan hadis, dil ve tarih-esmâ alanlarındaki birikimini de yansıtabileceği kapsamlı bir İslami eser olarak tasarladığı anlaşılıyor. Nevevî'nin geniş ilgileri sayesinde edindiği birikimi yansıtmaya şekillenen çoklu muhteva, fıkıha dair kitaplarda geliştirdiği üslupla daha da güçlü bir noktaya taşınmıştır. Bu üslubun aşağıda detaylandırılacak iki ayırıcı hususiyeti bulunur: fikhî hükümlerin mesnedini teşkil eden rivayetleri hadis ilminin kavramsal çerçevesine riayet ederek analiz etmek ve bu bağlamda gündeme gelen isimler hakkında tarih-tabakat-ricâl edebiyatından aktarılan bilgileri değerlendirmeye katmak.

Nevevî, şerhte takip edeceği yöntem ve üslubu hakkında bilgi verirken şu hususlara değinir: İlk olarak fikhî meselelerde geçen kelimelerin sözlük ve terim anlamları verilecek; ardından hükümlerin kaynağı konumundaki âyetler, hadisler ve ilgili diğer rivayetler zikredilecek; bunların sahihlik derecelerine işaret edilip râvileri hakkında bilgi verilecektir. Hadislerin tahririnde *Sahihayn* esas alınacak, ilgili hadis *Sahihayn*'da geçmiyorsa *Kütüb-i hamse*'de yer alan diğer kitaplara (Ebû Dâvûd, Nesâî ve Tirmizî'nin *Sünen*'leri), bunlarda da geçmiyorsa diğer kaynaklara başvurulacaktır. Rivayet zayıfsa izah edilecek, zayıf hadis müellif yahut mezhepçe belli bir hükmün kaynağı olarak dikkate alınmışsa hüküm başka rivayetler yahut kıyas gibi delillerle desteklenecektir. Bu esnada sahâbîlere ait mevkuף rivayetler ve tâbiîne ait fetvalar ile istişhad için getirilen şiiirler de izah edilecektir. *el-Mühezzeb*'de geçen hükümler bu bilgiler ışığında anlaşılır cümlelerle izah edilecek, asıl metinde yer alan konulara ilaveten bazı fûrû meseleler ile eklenmesinde fayda mülâhaza edilen hususlara değinilecek, hükümler

62 Nevevî *el-Mecmû'*, *Ravzatü'l-tâlibîn*, *Minhâcü'l-muhaddisîn* ve *Bustânü'l-ârifîn* gibi kitaplarda yazdığı önsözlerde benimsediği telif üslubunun çerçevesi ve unsurlarını aktarır.

sadedinde gündeme gelen kaidelere de yer verilecektir. Meseleler işlenirken hangilerinde mezhep içi ittifak sağlanıp hangilerinde ihtilaf olduğu belirtilecek; Şâfiî'ye veya ashâb-ı vücûha ait birden fazla görüşün bulunduğu meselelerde bütün bu görüş ve rivayet farklılıkları aktarılacak; kaviller, vecihler ve tarikler metinde geçmese dahi zikredilecek ve hangisinin râcih olduğu açıklanacaktır.⁶³

Nevevî *el-Mecmû'* da mezhebin müftâ-bih görüşüne ulaşma adına üstün bir gayret sergilemiş, mezhep içi ihtilafların yoğunluğundan ötürü geniş çaplı taramalar yapmış, zayıf bulunsa dahi mezhep dâhilinde bir şekilde dile getirilmiş bütün görüşleri dikkate almıştır. Her bir meselede râcih ve mutemet görüşü tespit etmek için uğraşan Nevevî, zaman zaman mezhebin saygın âlimleri tarafından savunulmuş olsa dahi zayıf bulduğu görüşlere işaret edeceğini taahhüt etmiştir. Nevevî, genel olarak görüşlerin sahiplerini belirtmez ancak az sayıda fakihin savunduğu bir görüş söz konusu ise isimlerini zikreder. Şîrâzî'nin benimsediği görüşte tek kalması veya ekseriyete muhalefet etmesi durumunda bunu açıklar, ayrıca kitabın eleştiriye konu olan yerlerinde onun adına izahları üstlenir. Sahâbe ve tâbiîn fakihlerinin ilgili konularda serdettiği görüşleri delilleriyle birlikte aktarır ve bunlardan mezhebe aykırı olanlara cevap verir. Sonraki müctehitlerin ve mezhep imamlarının görüşlerini yine delilleriyle birlikte aktarır ve Şâfiî mezhebi ile mukayeseli değerlendirmeler sunar.⁶⁴

Şîrâzî *el-Mühezzeb*'de klasik fıkıh yazımından kısmen farklılaşan bir yöntem takip etmiş ve meseleleri tek tek sıralamak yerine birbiriyle ilişkili olanları bütünlük arz eden küçük bölümler (fasıllar) hâlinde bir araya getirmiştir. Bu üslup, şârihlere de kolaylık sağlamış, diğer pek çok şârih gibi Nevevî de şerhte bu bölümlenmeleri takip etmiş, metni bütünlüklü bölümler hâlinde fasılları esas alarak şerh etmiştir.⁶⁵ Açıklamalarını metnin ibarelerinden özenle ayıran Nevevî, kendi izahlarının başına "eş-şerh" ibaresini getirerek muhtemel karıştırmaların önüne geçmiştir. Metin ile şerh arasında genel bir uyum bulunsa da Nevevî kitabı tamamlayamama ihtimaline binaen ileriki başlıklarda ele alınması gereken birçok meseleyi takdim etmiş ve ilgi kurduğu başlıklar altında incelemiş; bu durum şerhin kimi zaman dağınıklık arz etmesine ve konu dışı unsurların dâhil edildiği bir görüntü sunmasına yol açmıştır.⁶⁶

el-Mecmû', Nevevî'nin bütün fakih ve mezheplere olan vukufiyetini eserde başarıyla yansıtmaya sayesinde Şâfiîliğe özgü bir metin olmanın ötesine geçerek mukayeseli bir fıkıh kitabı hüviyeti kazanmıştır. Bu hususiyeti, Nevevî'nin müftâ-bih olanı belirlerken kendi mezhebinin

63 bk. Nevevî, *Mukaddimetü'l-Mecmû'*, 73.

64 bk. Nevevî, *Mukaddimetü'l-Mecmû'*, 76-77. Nevevî'nin fıkıh tarihinde şöhret bulmuş hemen bütün fakihlerin görüşlerine değinirken Dâvud ez-Zâhiri ve İbn Hazm'ın adını çok az anar. Bu hususta bir değerlendirme için bk. Ebû'l-Fidâ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Ali Şîrî (Beirut: Dâru İhyâi't-turâsi'l-Arabî, 1408/1988), 14/332.

65 Mufîi, *el-Mecmû'*: *Tekmile*, 12/3-4.

66 İsnævî, Nevevî'nin bir meseleyi işlerken onunla ilişkili ve benzer özellikler taşıyan diğer meseleleri (*nezâir*) ele alışından bahsederken, "Meseleyi kendi yerinde işleme imkânımız olmayabilir." diyerek şerhi tamamlamadan öleceğini hissettiğini aktarır. İsnævî'nin naklettiği ifadeye *el-Mecmû'* da rastlayamadık ancak tespitinin yerinde olduğu açıktır. bk. Celâleddin es-Süyûtî, *el-Minhâcü's-sevî fi tercemeti'l-İmâm en-Nevevî*, nşr. Ahmed Şefik Demc (Beirut: Dâru İbn Hazm, 1408/1988), 56.

esas olsa da bir hilaf kitabı yazmak istemediği için tartışma üslubunu takip etmeyişinden ileri gelir. Nitekim sahâbe, tâbiîn ve erken dönemin otoriteleri sayılan fakihlerin görüşlerine kitap, sünnet, icmâ ve kıyas gibi delilleriyle birlikte yer vermiş; mezhepte kabul edilen görüşün dışındaki diğer görüş ve delillere olabildiğince objektif, insaf nazarıyla yaklaştığını belirtmiştir. Bu kitapta selef âlimlerinin görüşlerine hususi bir ilgi gösteren Nevevî, bunları bilmenin muhtelif faydalarına da değinir.⁶⁷ Eserin bu yönünü dikkate alan Süyûtî, Nevevî'nin kitabı telif ederken İbn Kudâme'nin *el-Muğni*'sinden etkilendiğini belirtir.⁶⁸

Nevevî, *el-Mecmû*'da zirvesine taşıdığı telif üslubu ile hemen bütün mezheplerde yaygın olarak benimsenen fûrû-i fikh yazımına iki yenilik getirdi. Birçok fikhî hükmün kaynağı konumundaki hadis ve rivayetleri bir muhaddis titizliğiyle aktaran ve değerlendiren Nevevî, bu rivayetler vesilesiyle gündeme gelen şahsiyetler hakkında tarih-tabakat-ricâl kaynaklarından elde edilen bilgileri dikkate alır. Bu iki müdahale sayesinde Nevevî, fikhî kaynaklarının klasik şekil ve muhtevasını kazandığı ilk dönemlerde fukahâyı meşgul eden ancak mezheplerin teşekkül etmesi, her bir mezhebin kendince makbul rivayetleri sunması ve bunun etrafında bir tür uzlaşma sağlanmasıyla gündemden tamamen kalkmasa da harareti kesilen hadis-rivayet eksensiz tartışmaları yeniden hatırlatmış oldu. Nevevî bu esnada Şâfiilikten yana bir tavır takınmış olsa da muhaddislerin yöntem ve istilâhlarını benimseyerek ilerledi. Bu durum Zeynüddin el-İrâkî gibi âlimlerin dikkatini çekmiş ve Nevevî'nin ayrıcalıklı üslubuna övgüyle işaret etmişlerdir.⁶⁹ Nevevî öncesinde yaşamış müellif fakihler, yaygın telif üsluplarının dışına çıkmadıkları için kitaplarında hadis ve kelâm başta olmak üzere diğer ilimleri ilgilendiren meseleleri uzun uzadıya ele almaz ve ayrıntıları ilgili ilimlerin kaynaklarına havale ederlerdi. Bu durum Şâfiî mezhebinde de yaygın olup mezhep bünyesinde muteber pek çok muhaddis ve müellif olmasına karşın fikhî yazımı söz konusu olduğunda bu üslubun dışına çıkılmıyordu. Râfiî gibi hadis ilminde de itibara alınan müellifler dahi mezhep fikhini istikrar bulmuş bu telif üslubunu takip ederek yazıyorlardı.⁷⁰ Nevevî'nin âdeti bir muhaddis titizliğiyle tashih ve taz'if yargılarında bulunuşu ve fikhî hükümleri bu yargılara bina edişi, fakihlerden ziyade muhaddisleri memnun etmiş olmalıdır. İbn Hacer el-Heytemî, Zeynüddin el-İrâkî gibi geç dönemin muteber muhaddis-fakihlerinin Nevevî övgülerini bu gözle okumak yerinde olacaktır. Nevevî'nin telif üslubundaki ikinci yenilik, fikhî değerlendirmelere tabakat-ricâl araştırmalarının birikimini taşımasıdır. Bu sayede Nevevî, deliller ve görüşlerle bağlantılı olarak kişiler/ricâl hakkındaki bilgileri de ekleyerek bunları fûrû-i fikhî mesailinin neredeyse ayrılmaz bir parçası hâline getirmiştir.⁷¹

67 Nevevî, *el-Mecmû*' Şerhu'l-Mühezzeb, 1/5.

68 Süyûtî, *el-Hâvî li'l-Fetâvî*, 1/169. *el-Muğni* müellifi Muvaffakuddin İbn Kudâme (ö. 620/1223), Nevevî'nin "en büyük hocam" diye övdüğü ve "seyhülislam" lakabıyla anılan Ebü'l-Ferec Abdurrahman el-Makdisî'nin (ö. 682/1283) amcası idi. Nevevî'nin Şam'da yaşamış Muvaffakuddin'den ve eserlerinden en azından hocası aracılığıyla haberdar olduğu kesindir.

69 Muhammed b. Süleyman el-Kürdî, *el-Fevâidü'l-medeniyye fi men yüftâ bi-kavlihi min eimmeti ş-Şâfiyye* (Dımaşk: Dâru nûri's-sabâh, 2011), 48. Bu değerlendirmelerin kısmen farklı ifadelerle aktarıldığı bir diğer kaynak için bk. Muhammed Abdür-raûf el-Münâvî, *Feyzü'l-Kadîr Şerhu'l-Câmi'i ş-sagîr* (Kahire: el-Mektebetü't-ticâriyye, 1356), 1/17.

70 bk. Kürdî, *el-Fevâidü'l-medeniyye*, 48-49. Râfiî örneğini yine İrâkî zikretmektedir.

71 Nevevî, kişiler ve istilâhlar hakkında kaleme aldığı müstakil eserlerle tarih bilgisini fikhin önemli bir unsur hâline getirmiştir. Bu yöndeki çalışmaları, daha önceleri çok gelişmemiş bir yazım türünün de güçlenmesini sağlamıştır. *Tehzîbü'l-esmâ' ve'l-lugât*, *Tahrîru elfâzi't-Tenbih* ve *Tabakâtü'l-fukahâ*, Nevevî'nin Şâfiî fikhî ile

Nevevî, Râfîî'nin belli bir seviyeye taşıdığı "tahrir" ve "tenkih" çalışmalarını daha da ileri götürmüş ve mezhebi başarıyla temsil eden metinlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır.⁷² Onun yönelttiği tenkitler ve gereğince yaptığı müdahaleler, Şâfîî mezhebi fûrû-i fıkıh yazımında kısmi bir dönüşümün yaşanmasına yol açtığı için Şâfîî fûrû kitaplarını Nevevî öncesi ve sonrası olmak üzere ikiye ayırmak dahi mümkündür. Nevevî'nin Şâfîî mezhebine yön veren metinler üretebilmesi, geliştirdiği ve etkin bir şekilde uyguladığı bu yeni yazım üslubu sayesinde. Fıkıh yazımına bir çok açıdan yenilik getiren bu üslup *el-Mecmû'* da şunların başarılmasını sağladı: Kavil ve vecihler içinde rivayet bakımından zayıf ve şâz olanların ayıklanıp mutemet olanların öne çıkarılması, istihlaların özenle ayrıştırılıp yerine göre uygun ve doğru kullanımı, daha önce kitaplarda kaviller ve vecihlerin arızı sırasında karşılaşılan yanlışlıkların tashihi, metinlerin yanlış kullanımından ve mezhep içi hiyerarşinin gözetilmemesinden ileri gelen problemlerin tespiti ve çözümü, Râfîî'nin belli bir noktaya kadar getirdiği sürecin tamamlanması ve bu sayede mezhebin bir bütün olarak tahrir ve tenkihi, Şâfîîliğin râcih ve müftâ-bih görüşlerinin tespiti, mezhep içi tercihlerin kural ve ilkelere tabi olunarak metodolojik esaslara bağlı şekilde yürütülmesi, mezhep içi ekolleşmelerin ve hoca-öğrenci ilişkilerinin doğurduğu aksaklıkların giderilmesi.⁷³ Nevevî'nin ve çoklu ve değişken üslubu, hadisle ilgili eserlerinde de takip edilebilmektedir. Nitekim *Sahîhayn* üzerine yazdığı, biri kâmil diğeri natamam iki şerhin mukaddimesinde kullandığı ifadeler, İslami ilimlerin muhtelif şubelerinde elde edilmiş birikimi hadis şerhi vasıtasıyla bu ilme taşıma isteğine işaret eder.⁷⁴ Keza züht ve rekâik ile âdâba ilişkin metinlerinde okuyucuyu müdevven ilimlerin birikimiyle buluşturmayı istemiştir.⁷⁵

Nevevî, *el-Mecmû'* u kaleme alırken çok geniş bir kaynak havuzuna başvurmuş; "mütekaddimîn ve müteahhirîn" Şâfîî fakihlerin yazdığı hacimli ve muhtasar eserlerden yararlanmış. Şâfîî'nin görüşlerini *el-Ümm*'ün yanı sıra Müzenî ile Büveytî'nin *Muhtasar*'larından aktaran Nevevî,

tarikh-tabakat bilgilerini bir arada işlediği değerli metinlerdir. Şâfîî fûrû-i fıkıh kaynaklarıyla doğrudan ilgili olması da *el-İşârât ilâ beyâni'l-esmâi'l-mübhemât*'ı da bu kapsamda zikredilebilir. Sîrsâvî'ye göre Nevevî'nin tarihsel alanında sahip olduğu bilgiler büyük ölçüde Makdisî'nin *el-Kemâl*'ine dayanır. bk. Mâzin b. Muhammed es-Sîrsâvî, "Şerhu'n-Nevevî alâ Sahîhi Müslim: Tahkîkû'l-kavil fi ismihi ve târihi tasnîfihi ve rütbetihî ve mevâridihî ve esahhi nûsahihî", *Mecelletü'l-ilmîyye li-Külliyeti Usûli'd-dîn ve'd-da' ve bi'z-Zekâzik* 31/1 (2019), 121. Nevevî'nin *el-Mecmû'* u *Tehzîb ve Tabakât*'tan sonra kaleme almış olması, telif stratejisine dair takip ettiği izlek hakkında da fikir verir. Bu bilgi için bk. Nevevî, *Mukaddimetü'l-Mecmû'*, 115.

72 Nevevî'nin fıkıh yazımına hâkim olan üslubun anahtar kelimeleri "tahrir", "tenkih" ve "tehzîp"; bu yazımın en önemli gayesi ise mezhebin müftâ-bih olan kavillerini tespit etmektir. bk. Ebû Zekeriyâ Muhyiddin Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *Tashîhu'l-Tenbîh*, nşr. Muhammed Ukle İbrâhîm (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1417/1996), 1/61-62.

73 Bu maddeler için bk. Münîr Ali Abdürrab Müflih Kubâtî, "Tecdîdül-İmâm en-Nevevî fi'l-mezhebi-Ş-Şâfîî -Kitâbü's-Salât nemüzeccen-", *Mecelletü Câmîati'l-Medîne el-Âlemîyye* 5 (2013), 372-373. Mezhep içi tercih esaslarına dair ifadeleri için bk. Nevevî, *el-Mecmû' Şerhu'l-Mühezzeb*, 1/65-69.

74 bk. Ebû Zekeriyâ Muhyiddin Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *el-Minhâc Şerhu Sahîhi Müslim b. el-Haccâc*, nşr. Halîl Me'mûn Şihâ (Beyrut: Dârü'l-ma'rîfe, 1430/2009), 1/5; a.mlf., *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî ilâ nihâyeti kitâbi'l-imân*, 1429/2008, 139.

75 bk. Ebû Zekeriyâ Muhyiddin Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *el-Ezkâr: Hilyetü'l-ibrâr ve şîârü'l-ahyâr fi telhîsi'd-daavât ve'l-ezkârî'l-müstehabbe fi'l-leyl ve'n-nehâr*, nşr. Abdülkâdir el-Arnaût (Beyrut: Dârü'l-fıkr, 1414/1994), 3-4. Nevevî'nin telif üslubu ve çalışmalarının genel bir değerlendirmesi için bk. Okuyucu, "İmâm Nevevî", 118-130.

Şâfiî fakihlerce hazırlanmış fetva mecmualarından, usul ve tabakat kitaplarından, hadis ve diğer ilimlere dair eserlerden istifade eder. Sahâbe ve tâbiîn fakihlerinin görüşlerini büyük ölçüde İbnü'l-Münzir'in *el-İşrâf* ve *el-İcmâ'* adlı eserlerinden nakleden Nevevî, diğer mezheplerin görüşlerini kendi kaynaklarından aktarmaya gayret eder.⁷⁶ Kaynak kullanımına hususi bir özen gösteren Nevevî, mezheplerin görüşlerinin kendi metinlerinden değil de aracı ve karşıt kitaplardan öğrenilmesinin mahzurlarının farkındadır.

İbnü'l-Attâr, hocası Nevevî'nin bu eseri hazırlarken istifade ettiği kitapların isimlerini içeren bir "varak"ı kendisine verdiğini ve "Ölürsem bu kitaplara başvurarak şerhi tamamla." dediğini aktarır.⁷⁷ Nevevî, bu metnin devamında yazımına başladığı *et-Tahkîk*'in girişinde de mezhep imamından kendi zamanına dek telif edilmiş yüzden fazla esere bizzat müracaat ettiğini, farklı dönemlerden seçilen bu eserler içinde fûrû fıkıh kaynaklarının yanı sıra hadis şerhleri ve ilgili diğer ilimlere dair eserlerin de bulunduğunu belirtmiştir.⁷⁸ Bu kaynak genişliği Nevevî'yi en güvenilir mezhep yazarlarından biri hâline getirmiş ve belli noktalarda Râfiî'ye dahi takdim edilmesini sağlamıştır.

4. Fıkıh Yazımına Katkıları

Nevevî'nin Şâfiî fûrû fıkıhına dair çalışmaları, mezhep çevrelerinde bir süredir gözlemlenen, çapı ve seviyesi her geçen gün daha da artan bir süreci nihayete erdirmiştir. Şâfiî mezhebi geniş bir coğrafyaya yayılınca bölgesel iki alt ekole ayrılmış, batı topraklarındaki müntesipler genel olarak Irak Şâfiîleri (*tarikâtü'l-İrâkiyyîn*), doğu topraklarındaki müntesiplerse genel olarak Horasan Şâfiîleri (*tarikâtü'l-Horâsâniyyîn*) diye anılmaya başlanmıştı. Alt ekollerin arasındaki mesafe zamanla artınca birbirinden giderek daha da kopuk hâle geldiler. Kendileri de bu ekollerden birine mensup olmakla birlikte Siczî, Gazzâlî ve Râfiî gibi fakihlerin çalışmaları sayesinde ekoller arasındaki mesafe daraldı ve ortak bir mezhep dili ile kaynakçasının teşkili yönündeki gayretler meyvesini vermeye başladı. Özellikle Râfiî ile birlikte mezhebin tek bir hattan temsilini mümkün kılacak çalışmalar daha da güçlendi. Râfiî'nin bıraktığı yerden devam eden Nevevî, mezhebin Horasan kanadını temsil eden ve Cüveynî-Gazzâlî-Râfiî hattında şekillenen kitaplar üzerindeki mesaisine Irak kanadını temsil eden *el-Mühezzeb* üzerindeki mesaisini ekleyerek bölge ve alt ekol ayrımını aşmış tek bir Şâfiîlik temsili için geriye kalan adımları atabildi. Nevevî'nin fıkıhla ilgili son çalışmalarından biri olan *el-Mecmû'*, onun hem genel manada fikhî görüşlerinin ulaştığı noktayı göstermesi hem de bahsi geçen iki kanat arasındaki uzlaştırma çabalarının hasılasını sunması bakımından önem arz eder.

el-Mecmû' un Şâfiî mezhebine en büyük katkısı, mezhep bütünlüğünü sarsacak dereceye ulaşan ihtilafları sona erdirerek mezhebin görüşlerini ortak bir noktada buluşturmasıdır. Nevevî öncesi dönemde Şâfiî fakihlerinin yazdığı kitaplardan herhangi birinde ifade edilen hükmün

76 Nevevî, *el-Mecmû' Şerhu'l-Mühezzeb*, 1/18-19.

77 İbnü'l-Attâr, *Tuhfetü'l-tâlibîn*, 53.

78 Ebû Zekeriyâ Muhyiddin Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *et-Tahkîk: Kitâbü'l-Tahkîk fi fikhî'l-İmâm eş-Şâfiî*, nşr. Ali Muhammed Muavvaz – Âdil Ahmed Abdülmevcûd (Beyrut: Dârü'l-cil, 1992), 26-27.

gerçekten mezhebi temsil eden görüş olup olmadığını belirlemek neredeyse imkânsız hâle gelmişti. Nevevî bu soruna çözüm bulmak amacıyla mezhep içinde zayıf ve dayanaksız bile olsa bir konuda ne kadar farklı görüş varsa tamamını zikredip sıhhat bakımından durumlarını irdelemiş ve tercihe şayan olan görüşün hangisi olduğunu tespit etmiştir. Bu minvaldeki çalışmalar "tahrir", "tenkih" ve "tehzip" gibi kavramlarla ifade edilir.⁷⁹ Tahrir işlemini gerçekleştirirken zayıf görüşü dile getiren kimsenin mezhep içindeki konumunu ve itibarını dikkate almadığını belirten Nevevî, mezhebin ulaşabildiği büyük kaynaklarını incelemiş, sadece fûrû-i fıkıh kitaplarıyla yetinmeyip ashâb-ı vücûhun fetva ve görüşlerini tespit etmek amacıyla usul ve tabakat kitaplarıyla hadis şerhlerini de dikkate almıştır.⁸⁰

Nevevî'nin telif sebebi sadedinde dile getirdiği hususlar, eserin sonraki dönemde kazandığı yaygınlık ve etkinin kaynağını da açıklar. Kitabın mukaddimesinde Şâfiî fûrû literatürünün içinde bulunduğu durum hakkında çarpıcı ifadeler kullanan Nevevî, mezhebin yüzyıllara yayılan tarihi boyunca ortaya çıkan muhtelif görüşlerin ve farklı bölgelerde yazılmış pek çok eserin, müftâ-bih ve tercihe şayan mezhep görüşünün tespitini neredeyse imkânsız hâle getirdiğinden yakındır. Bu hususta güçlük yaşayan birçok fakih ve müftünün fetva vermekte zorlandığına değinen Nevevî, mezhep kaynaklarına erişimiyle literatüre olan vukufiyetinden güç almış ve bu sorunun çözümü için sorumluluk üstlenmiştir. *el-Mecmû'* un mezhebe sunduğu en önemli katkının *-Ravzatü'l-tâlibîn* ile birlikte- mezhep içinde yaşanan karışıklıkların belli bir noktaya kadar giderilmesi olduğu söylenebilir. Nevevî görüşleri önce sahiplerine ve sıhhat derecelerine göre sıralamış, ardından bir süredir benimsenen ve kendisinin de katkı sunup geliştirdiği tercih kıstaslarına göre değerlendirmiş ve böylelikle hemen her meselede mezhebi temsil edecek görüşleri tespit edebilmiştir.⁸¹ Kaleme alınan başlıkları itibarıyla Şâfiî mezhebi içerisinde süregiden tartışmalar üzerinde âdeta hakemlik yapan ve mezhep bütünlüğünün sağlanmasına hizmet eden kitabın müteahhir dönemde kazandığı etki alanı büyük ölçüde bununla ilgilidir.

el-Mecmû' Şâfiî fakihlerince her zaman önemsenen bir metin olmakla birlikte, Nevevî'nin yıllar içerisinde muhtelif kitaplar yazması ve yaptığı araştırmalar neticesinde bazı meselelerde ulaştığı kanaatlerin farklılaşmasından ötürü okuyucularını kimi zaman şaşırır. Müteahhir dönemi Şâfiî fıkıh yazımı büyük ölçüde Nevevî'nin metinleri etrafında yürüdüğü için böylesi durumlarda nasıl hareket edileceği mezhep âlimlerinin çözüme kavuşturması gereken bir probleme dönüşmüştür. Bu dönemin otoritelerinden İbn Hacer el-Heytemî, *Minhâc* üzerine yazdığı *Tuhfetü'l-muhtâc* adlı şerhte, Nevevî'nin ifadelerinin farklılaşması durumunda, Şâfiî fakihlerinin görüşlerini araştırıp aktaran eserlerine öncelik verileceğini ifade etmiştir. Buna göre sırasıyla *et-Tahkîk*, *el-Mecmû'* ve *et-Tenkîh*'teki görüşlerine başvurulacak; ardından

79 Nevevî'nin eserlerini bu açıdan inceleyen bir çalışma için bk. Taha Nas, "Nevevî'nin Şâfiî Mezhebindeki Yeri ve Otoritesi", *İslam İlim Geleneğinde Nevevî*, ed. Nail Okuyucu (İstanbul: İSAM Yayınları, 2022), 225-264.

80 Nevevî, *el-Mecmû' Şerhu'l-Mühezzeb*, 1/4-5.

81 Nevevî, mezhep içi ihtilafları İbnü's-Salâh'ın geliştirdiği tabakat tasnifini benimseyerek çözüme kavuşturmaya çalışmıştır. Bu tasnif hakkında bk. Nas, "Nevevî'nin Şâfiî Mezhebindeki Yeri ve Otoritesi", 247-249; Tuncay Başoğlu, "Fıkıh Usulü, Mezhep ve Fetva Ekseninde Nevevî'nin Fikhî Tavrı", *İslam İlim Geleneğinde Nevevî*, ed. Nail Okuyucu (İstanbul: İSAM Yayınları, 2022), 363-368.

sırasıyla muhtasar eserlerinden *Ravza* ve *Minhâc*'a, sonra *Fetâvâ*'sına, sonra yine sırasıyla *Şerhu'l-Müslim*, *Tashîhu't-Tenbîh* ve *en-Nüket* adlı eserlerine başvurulacaktır. Bu son iki eser onun ilk eserlerinden olup sıralamada diğerlerinin ardından gelir. Bunun yaklaşık bir sıralama olduğunun da farkında olmak gerekir. Gerçekte yapılması gereken, bu eserleri arasında ihtilaf bulunması durumunda, müteahhirin devrin itimat edilen fakihlerin değerlendirmelerine müracaat etmek ve onların tercihlerine uymaktır.⁸² Yine Heytemî, *Şerhu'l-İzâh* üzerine yazdığı *Hâşiyeye*'sinde konuyu şöyle çözümler: İlimde derinleşmiş kimseler herhangi bir kayıtlı sınırlanmış değildir ancak böyle olmayanlar Nevevî'nin Şâfiî fakihlerinin görüşlerini araştırıp aktardığı son eserlerine itimat etmelidir. Bunlar sırasıyla *el-Mecmû'*, *et-Tahkîk*, *et-Tenkîh*, *Ravza* ve *Minhâc*'dir. Eserleri içinde genellikle çoğunluğun üzerinde ittifak ettikleri, azınlığın ittifak ettiklerine göre önceliklidir. Aynı şekilde genellikle asıl yerinde, yani ilgili konuda zikrettiği, başka bir konunun içinde söz gelimi zikrettiğine öncelenir.⁸³

Heytemî, Nevevî'nin eserlerini öncelik sırasına göre sıralarken *Tuhfe*'de *et-Tahkîk*'i, *Hâşiyeye*'de ise *el-Mecmû'* u ilk sıraya aldığı için sonraki Şâfiî fakihleri bu ikilemi aşabilme adına iki kriter daha sunmuşlardır. İlk kriter Nevevî'nin ilgili eserini ömrünün hangi aşamasında yazdığı iken, ikinci kriter Şâfiî fakihlerinin görüşlerini araştırmış ve aktarmış olup olmadığının belirgin kılınmasıdır. Bu kriterlere göre şunu söylemek mümkündür: *et-Tahkîk* en son yazdığı eserdir, *el-Mecmû'* a *et-Tahkîk*'ten önce başlamış olmakla birlikte ikisi de ömrünün sonuna kadar devam eden ve tamamlayamadığı eserleridir. Diğer bir husus, *el-Mecmû'* un Şâfiî fakihlerinin ve hatta diğer mezheplerin de görüşlerini ve delillerini aktardığı eseri olmasıdır. Dolayısıyla her bir kritere göre bu iki eserden biri tercih edilebilir. Kanaatimce, *el-Mecmû'* hem yazmaya devam ettiği hem de görüşleri delilleriyle birlikte aktardığı ayrıntılı bir kitap olduğu için tercihte ilk sıraya bu kitabı almak daha doğrudur. Netice olarak Nevevî'nin çok sayıda eserini tetkik etmeden, bir meseleyi sadece tek bir kitabına bakarak çözüme kavuşturmanın yanıltıcı olacağı aşikârdır. Araştırmacı ya bu eserlerde gördüğü ihtilafları arz edilen esaslara göre değerlendirecek ve son eserlerinde ifade ettiği görüşü tercih edecek ya da görüşler arasında değerlendirmede bulunan ve müftâ-bih görüşü belirten şârihlere itimat edecektir.

Şöhret ve etkisi Şâfiî fakihlerle sınırlı kalmayan *el-Mecmû'*, İbnü'l-Kassâr'ın (ö. 397/1007) *Uyûnu'l-edille*'si ve İbn Kudâme'nin (ö. 620/1223) *el-Muğni*'si gibi mukayeseli fikhın başvuru kaynakları arasında görülmeyi hak eden bir güce sahiptir. Eser, fikhî değeri ve mezhepteki konumunun yanı sıra başta ahkâm hadisleri ve rical bilgisi olmak üzere diğer sahalarda da müracaat edilen bir kaynağa dönüşmüştür. Kitabı mütalaa eden klasik ve çağdaş dönemden pek çok âlim ve araştırmacının kullandığı övgü ifadeleri, eserin farklı yönlerden kıymetini

82 bk. İbn Hacer el-Heytemî, *Tuhfetü'l-muhtâc fi şerhi'l-Minhâc*, nşr. Muhammed Fazıl Geylânî el-Hasenî (Mısır: el-Mektebetü't-ticâriyyeti'l-kübrâ, 1441/2020), 1/39. Ayrıca bk. Alevî b. Ahmed es-Sekkâf, *el-Fevâidü'l-Mekkiyye fî mâ yahtâcühü'l-talebetü's-Şâfiyye*, nşr. Hamîd b. Mis'ad el-Hâlimî (Merkezü'n-nûr li'd-dirâsât ve'l-ebhâs, ts.), 117.

83 İbn Hacer el-Heytemî, *Minahu'l-Fettâh ala menâsiki'l-izâh: Hâşiyetu İbn Hacer el-Heytemî alâ Şerhi'l-İzâh li'n-Nevevî*, nşr. Muhammed Fazıl Geylânî el-Hasenî (İstanbul: Merkezi Geylânî li'l-buhûsi'l-ilmîyye, 1441/2020), 11.

tescil eder. Mesela İbn Kesîr *el-Mecmû'* u müteahhir dönemde yazılmış ve aşilamamış en iyi kitap diye niteler.⁸⁴ Bu kitabı eşsiz bir eser olarak niteleyen Osmânî de "Nevevî tarafından tamamlansaydı başka bir kitaba ihtiyaç bırakmazdı." der.⁸⁵ ed-Dakr, kitabı eksik hâliyle dahi Şâfiî mezhebine dair yazılmış en önemli eser sayar.⁸⁶

Nevevî, kimi yazarlarca İslam tarihinin gerçek klasik dönemi olarak görülen müteahhir devirde kitapları en çok istinsah edilen, en yaygın tedavüle konu olan ve bu sayede belki de en çok okunan yazarlardan biri olmuştur. Hadis, zühd ve âdâba dair metinleri sayesinde Memlûkler devrinden itibaren İslam dünyasının her köşesinde şöhret kazanan Nevevî'nin eserleri arasında *el-Erbaûn*, *el-Ezkâr* ve *Riyâzû's-sâlihîn* yaygın okunurluk bakımından daha ön planda olsa da Şâfiî fikhına dair eserleriyle mezhep âlimleri, hadisin muhtelif konularına dair eserleriyle de muhaddisler arasında itibar kazanmıştır. En geniş hacimli çalışması olan Müslim şerhi *Minhâc* ve yine hacimli eserlerinden *el-Mecmû'*, ciltlere bâliğ olduğu için istinsah ve tedavül bakımından daha kısıtlı bir alana ulaşsa da sonraki eserlerde yapılan atıflar bu kitapların ilgili âlimlerce mutlaka görülüp mütalaa edildiğini gösterir.⁸⁷ Nevevî'nin hadis sahasında birer çoksatan hâline gelen kitaplarına ilaveten Şâfiî fûrû fikhına dair muhtasarı *Minhâcû'l-tâlibîn* de çok yaygın bir tedavüle sahiptir. *Ravzatü'l-tâlibîn*'in nispeten daha fazla nüshası olmakla birlikte, hacminden ve belki de natamam bir eser oluşundan ötürü *el-Mecmû'* nüshaları daha sınırlı sayıda kalmıştır. Bu nüshalar, yazma eserleri barındıran kütüphanelerde önemli koleksiyonlar içerisinde mahfuzdur. Türkiye'de mevcut kayıtlara göre dört farklı *el-Mecmû'* nüshası bulunmakta olup bunlardan biri, kitabın ilk versiyonunu yansıtan yegâne nüshadır.⁸⁸

el-Mecmû' klasik dönemde olduğu gibi günümüz fıkıh çalışmalarının da önemli bir kaynağı

84 Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, nşr. Abdülhafız Mansûr (Beirut: Dârü'l-medâri'l-İslâmî, 2004), 911.

85 Kâdî Safed el-Osmânî, *Tabakâtü'l-fukahâi'l-kübrâ ve yeştemilu alâ terâcimi's-Şâfiyye min ba'di'l-İmâm eş-Şâfiî ilâ asri'l-musannif*, nşr. Muhyiddin Ali Necîb (Beirut: Dârü'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1434/2013), 2/711.

86 Abdülganî ed-Dakr, *el-İmâm en-Nevevî* (Dımaşk: Dârü'l-kalem, 1407/1987), 182.

87 Nevevî'nin hadise ilgili çalışmalarının genel bir değerlendirmesi ve sunduğu katkılar hakkında bk. M. Enes Topgöl, "Nevevî'nin Hadis Usulü Alanındaki Eserleri ve Literatüre Katkısı", *İslam İlim Geleneğinde Nevevî*, ed. Nail Okuyucu (İstanbul: İSAM Yayınları, 2022), 419-470; Acet, "Nevevî ve Müslim Şerhi Minhâcû'l-Muhaddisîn", 471-512; Fahreddin Yıldız, "Nevevî'nin el-Erbaûn'u ve Kırk Hadis Literatüründeki Yeri", *İslam İlim Geleneğinde Nevevî*, ed. Nail Okuyucu (İstanbul: İSAM Yayınları, 2022), 585-645; Beyler, "Nevevî'nin Sahîh-i Buhârî Üzerindeki Mesaisi", 537-584.

88 Türkiye kütüphanelerinde kayıtlı *el-Mecmû'* nüshalarının künyeleri şöyledir: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, nr. 1295; nr. 1289-1294; nr. 1296-1303; Süleymaniye Kütüphanesi, Feyzullah Efendi, nr. 838-846. *el-Mecmû'* un mukaddime kısmını tahkik ederek yeniden neşreden el-Muheyimîd, eserin hemen bütün nüshaları hakkında değerli bilgiler sunar. Bu nüshalar arasında öne çıkan bazılarının künyeleri şöyledir: Chester Beatty Kütüphanesi, nr. 3039; Zâhiriyye Kütüphanesi, nr. 2228; Câmîatü Melik Suûd Kütüphanesi, nr. 1864; Ezher Kütüphanesi, nr. 1494. bk. Muheyimîd, "Nâşirin Girişi", 33-39.

el-Mecmû' ilk defa Ezher âlimlerinin girişimleriyle 1343-1352/1925-1933 yılları arasında yirmi cilt hâlinde neşredilmiştir. İkinci ve daha özenli neşir, 1965-1978 yılları arasında Muhammed Necîb el-Mutî'nin tahkik ve tekmile çalışmasıyla vücut bulmuştur. Mutî bu neşri gözden geçirmiş ve 1980'de yirmi cilt hâlinde yeniden yayımlamıştır. Nevevî'nin *el-Mecmû'* a yazdığı mukaddime müstakil bir kitap gibi ilgi görmüş; bu bölümde yer alan başlıklar muhtelif nâşirlerce ayrıca yayımlanmıştır. Fetva usulü ve ilim tahsil süreçleri gibi konular içeren bu kısım, *Mukaddimetü'l-Mecmû'*, *Âdâbü'l-fetvâ* ve *l-müftî* ve *l-müsteftî*, *Kitâbü'l-ilm* ve *âdâbü'l-âlim* ve *l-müteallim* gibi adlarla ayrı kitaplar hâlinde neşredilmiştir.

olarak ilgi görmeyi sürdürmekte ve kitap üzerine çağdaş dönemde şekillenen literatür her geçen gün zenginleşmektedir. Nevevî hakkındaki monografik çalışmalar ve tetkiklerin yanı sıra bu kitabı inceleyen birçok lisansüstü tez çalışması, makale ve bildiri bulunur. Arap âlemindeki üniversitelerde kitabı konu edinen birçok tez çalışması olup bunlar Nevevî'nin fikhî tercihleri, kaidelerin kullanımı, delillendirme ve muhtelif hadis kavramlarının eserde yer alış biçimleri gibi konulara tahsis edilmiştir.⁸⁹

Sonuç

Hicri yedinci asırda Bilâdü'ş-Şâm'ın önde gelen âlimlerinden biri olan Nevevî, fıkıh, hadis ve tarih-tabakat alanındaki çalışmalarıyla İslam yazınına önemli katkılar sunmuştur. Nevevî, İslami ilimlerin muhtelif şubelerine dair telif edilen eserler arasındaki etkileşimin arttığı ve muhtevalar arası irtibatların yeni gündemlerle revize edildiği bir dönemde, Şâfiî fıkıh telifatını dönüştürmeye matuf hamleleriyle öne çıkar. Onun eserleri, mezhep bünyesinde bir süredir devam etmekte olan ve tahrir, tenkîh ve tezhîb gibi belirleyici ifadelerle anılan faaliyetleri ikmal eden metinlerdir. Şâfiî mezhebinin erken dönemlerine damgasını vuran Iraklılar – Horasanlılar ayrımını belirleyici olmaktan çıkarıp ortak bir mezhep dili ve görüşler dizisine kavuşmaya matuf bu faaliyetler, hicri yedinci asrın başlarında olgunlaşmış ve özellikle Râfiî'nin (ö. 623/1226) eserleriyle ciddi bir noktaya taşınmıştı. Râfiî'nin eserlerini kendisine dayanak kılan Nevevî, anılan çalışmaları tamamlamış, muhtelif tür ve hacimlerde yazdığı eserlerle mezhebi temsil edecek ve birer klasik hâlini alacak metinlerin sahibi olmuştur. Nitekim bu iki âlim, mezhebe olan katkıları ve elde ettikleri otoriteye işaretle “Şeyhayn” olarak anılırlar. Nevevî, Râfiî'nin eserlerinden hareketle kaleme aldığı *Minhâcü't-tâlibîn* ve *Ravzatü't-tâlibîn*'in yanı sıra Şîrâzî'nin (ö. 476/1083) *el-Mühezzeb*'i üzerine *el-Mecmû'* adını verdiği bir şerh yazmıştır. Bu eser her ne kadar yarım kalmış ise de Nevevî'nin bahsi geçen çalışmalarının zirve noktasını temsil eder. Sonraki âlimlerce ikmal edilen ve Şâfiî mezhebiyle ilgili temel bir müracaat kaynağı hâline gelen şerh, farklı üslubu ve geniş muhtevası sayesinde diğer mezheplerden ve disiplinlerden âlimlerce de ilgi ve itibar gören bir kitap olmuştur. Nevevî'nin hadis ve tarih başta olmak üzere diğer sahalardaki birikimini ustaca taşıdığı bu kitap, Memlûkler devrinin ilim zihniyetinin takibi açısından da önemli bir kaynak işlevi görür.

89 Arap ülkelerinde *el-Mecmû'* üzerine çok sayıda akademik çalışma yapılmıştır. Mohamed Alaya'nın “İmam Nevevî'nin *el-Mecmû'* Adlı Eserinden Hareketle Hadisçiliğinin İncelenmesi” başlıklı yüksek lisans tezi (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020), *el-Mecmû'* hakkında Türkiye'de hazırlanan tek lisansüstü çalışmadır.

EK: Birinci ve İkinci Versiyonlarda Mukaddime Bölümünün Başlıkları⁹⁰

Birinci Versiyon	İkinci Versiyon
· [Kلمات يسيرة من أحوال الشيخ المصنف أبي إسحاق]	· فصل في نسب رسول الله صلى الله عليه وسلم
· فصل في الإخلاص والصدق وإحضار النية	· باب في نسب الشافعي رحمه الله وطرف من أموره وأحواله
· أحرف من كلام العارفين في الإخلاص والصدق	· فصل في مولد الشافعي رضي الله عنه ووفاته وذكر نبذ من أموره وحالاته
· فصل في ذم من أراد بعلمه غير وجه الله تعالى	· فصل في تلخيص جملة من حال الشافعي رضي الله عنه
· فصل في ترجيح الاشتغال بالعلم	· فصل في أحوال الشيخ أبي إسحاق مصنف الكتاب
· فصل في فضيلة الاشتغال بالعلم وتصنيفه وتعليمه	· أحرف من كلام العارفين في الإخلاص والصدق
· فصل في أبيات مما أشد في فضيلة العلم	· فصل فيما أشد في فضل طلب العلم
· فصل في النهي الأكيد والوعد الشديد لمن يؤذي وينقص الفقهاء والمتفقيين	· فصل في ذم من أراد بفعله غير الله تعالى
· فصل [أقسام العلم الشرعي]	· باب أقسام العلم الشرعي
· فصل في آداب المعلم	· باب آداب المعلم
· فصل في آداب المتعلم	· فصل في آداب يشترك فيها العالم والمتعلم
· فصل في جمل من آداب المفتي والمستفتي	· باب آداب الفتوى والمفتي والمستفتي
· فرع في صفات المفتي	· فصل في أحكام المفتين
· فرع [أقسام المفتين]	· فصل في آداب الفتوى
· فرع في بيان القولين والوجهين والطريقتين	· فصل في آداب المستفتي وصفته وأحكامه
· فرع في آداب الفتوى	· باب في فصول مهمة تتعلق بالمهذب ويدخل كثير منها وأكثرها في غيره أيضا
· فرع في آداب المستفتي وصفته وأحكامه	· فصل إذا قال الصحابي قولاً ولم يخالفه غيره ولم ينتشر فليس هو إجماعاً وهل هو حجة
· فصل [إذا قال الصحابي قولاً ...]	· فصل
· فصل [أقسام الحديث]	· قال العلماء الحديث ثلاثة أقسام صحيح وحسن وضعيف
· فصل [إذا قال الصحابي أمرنا بكذا أو نهينا عن كذا ...]	· فصل
· فصل [الحديث المرسل]	· إذا قال الصحابي أمرنا بكذا
· فصل [صح عن الشافعي ...]	· فصل في بيان القولين والوجهين والطريقتين
· فصل [جواز اختصار بعض الحديث]	
· فصل [إكثار المصنف من الاحتجاج برواية عمر ...]	
· فصل [بعض إطلاقات المصنف في المهذب]	

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

- Acet, Semih. "Nevevî ve Müslim Şerhi Minhâcü'l-Muhaddisin". *İslam İlim Geleneğinde Nevevî*. ed. Nail Okuyucu. 471-512. İstanbul: İSAM Yayınları, 2022.
- Aybakan, Bilal. "Sübki, Takıyyüddin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 10 Eylül 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/subki-takiyyuddin>
- Başoğlu, Tuncay. "Fıkıh Usulü, Mezhep ve Fetva Ekseninde Nevevî'nin Fikhi Tavır". *İslam İlim Geleneğinde Nevevî*. ed. Nail Okuyucu. 331-382. İstanbul: İSAM Yayınları, 2022.
- Beyley, Muhammet. "Nevevî'nin Sahîh-i Buhârî Üzerindeki Mesaisi". *İslam İlim Geleneğinde Nevevî*. ed. Nail

90 bk. Nevevî, *el-Mecmû' Şerhu'l-Mühezzeb* (Ayasofya, 1295), 1b-45a; a.mlf., *el-Mecmû' Şerhu'l-Mühezzeb*, 1/2-78.

- Okuyucu. 537-584. İstanbul: İSAM Yayınları, 2022.
- Cembolâtî, Ali. “Avdun ile'l-Mecmû‘ şerhi'l-Mühezzeb”. *Minberü'l-İslâm* 28/5 (1390), 194-196.
- Çelik, Taha. “Nevevî'nin Ahkâm Hadisleri Yazımı ve Şâfiî Doktrini Merkezli Fikhü'l-Hadis Anlayışı”. *İslam İlim Geleneğinde Nevevî*. ed. Nail Okuyucu. 383-418. İstanbul: İSAM Yayınları, 2022.
- Dakr, Abdülğanî. *el-İmâm en-Nevevî*. Dimaşk: Dârü'l-kalem, 1407/1987.
- Duman, Soner. “Nevevî'nin Şâfiî Fürû-i Fıkıh Literatürünü Dönüştüren Eserleri”. *İslam İlim Geleneğinde Nevevî*. ed. Nail Okuyucu. 279-329. İstanbul: İSAM Yayınları, 2022.
- Ganîmî, Abdülâhir Hammâd. “el-Allâme Necîb el-Mutî: Safahât meçhule min hayâtihî”. 15 Eylül 2023. Erişim 15 Eylül 2023. www.eigportal.com/العلامة-نجيب-المطيمي-صفحات-مجهولة-من-ح/
- Haddâd, Ahmed Abdülazîz Kâsım. *el-İmâm en-Nevevî ve eseruhû fi'l-hadîs ve ulûmih*. Beyrut: Dârü'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1992.
- Hüseynî, Abdullah. “el-Kavlu'l-mühezzeb fi merâhili tasnîfi Kitâbi'l-Mecmû‘ Şerhi'l-Mühezzeb”. Erişim 15 Ağustos 2023. <https://7usaini81.blogspot.com/2022/06/blog-post.html>
- İbn Hacer el-Heytemî. *Minahu'l-Fettâh ala menâsiki'l-izâh: Hâşiyetu İbn Hacer el-Heytemî alâ Şerhi'l-İzâh li'n-Nevevî*. nşr. Muhammed Fazıl Geylânî el-Hasenî. İstanbul: Merkezi Geylânî li'l-buhûsi'l-ilmîyye, 1441/2020.
- İbn Hacer el-Heytemî. *Tuhfetü'l-muhtâc fi şerhi'l-Minhâc*. nşr. Muhammed Fazıl Geylânî el-Hasenî. 10 Cilt. Mısır: el-Mektebetü't-ticâriyyeti'l-kübrâ, 1441/2020.
- İbn İmâmü'l-Kâmiliyye, Kemâleddin Ebû Abdullah Muhammed. *Buğyetü'r-râvî fi tercemeti'l-İmâm en-Nevevî*. nşr. Abdürraûf b. Muhammed b. Ahmed el-Kemâlî. Beyrut: Dârü'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1431/2010.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. Ali Şîrî. 14 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-turâsi'l-Arabî, 1408/1988.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ. *Tabakâtü's-Şâfiyye*. nşr. Abdülhafîz Mansûr. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-medâri'l-İslâmî, 2004.
- İbnü'l-Attâr, Ebü'l-Hasan. *Tuhfetü't-tâlibîn*. nşr. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan Âlü Selmân. Amman: Dârü'l-eseriyye, 1428/2007.
- İbnü'l-Mülakkın. *Umdetü'l-muhtâc ilâ şerhi'l-Minhâc*. 16 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1439/2018.
- İsnevî, Ebû Muhammed Cemâleddin Abdürrahim b. Hasan b. Ali. *el-Mühimmât fi şerhi'r-Ravza ve'r-Râfî*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1430/2009.
- Kubâtî, Münîr Ali Abdürreb Müflih. “Tecdîdü'l-İmâm en-Nevevî fi'l-mezhebi's-Şâfiî -Kitâbü's-Salât nemûzecen-”. *Mecelletü Câmîati'l-Medîne el-Âlemîyye* 5 (2013), 328-381.
- Kürdî, Muhammed b. Süleyman. *el-Fevâidü'l-medeniyye fi men yüftâ bi-kavlihî min eimmeti's-Şâfiyye*. Dimaşk: Dâru nûri's-sabâh, 2011.
- Mutî, Muhammed Necîb. *el-Mecmû' : Tekmile*. 12-23 Cilt. Riyad: Dâru âlemi'l-kütüb, 1423/2003.
- Müheymid, Muhammed Ali. “Nâşirin Girişi”. *Mukaddimetü'l-Mecmû' . mlf. Nevevî*. 5-63. Amman: Ervika li'd-dirâsât ve'n-neşr, 2020.
- Münâvî, Muhammed Abdürraûf. *Feyzü'l-Kadîr Şerhu'l-Câmîi's-sagîr*. 6 Cilt. Kahire: el-Mektebetü't-ticâriyye, 1356.
- Nas, Taha. “Nevevî'nin Şâfiî Mezhebindeki Yeri ve Otoritesi”. *İslam İlim Geleneğinde Nevevî*. ed. Nail Okuyucu. 221-278. İstanbul: İSAM Yayınları, 2022.
- Nevevî, Ebû Zekerriyyâ Muhyiddin Yahyâ b. Şeref. *el-Ezkâr: Hilyetü'l-ibrâr ve şîarü'l-ahyâr fi telhisi'd-daavât ve'l-ekzârî'l-müstehabbe fi'l-leyl ve'n-nehâr*. nşr. Abdülkâdir el-Arnaût. Beyrut: Dârü'l-fıkr, 1414/1994.

- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyiddin Yahyâ b. Şeref. *el-İzâh fî menâsiki'l-hac ve'l-umre*. nşr. Abdülfettâh Hüseyin Râve el-Mekkî. Beyrut: Dârü'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1414/1994.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyiddin Yahyâ b. Şeref. *el-Mecmû' Şerhu'l-Mühezzeb*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 1295, vr. 1-308.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyiddin Yahyâ b. Şeref. *el-Mecmû' Şerhu'l-Mühezzeb*. 12 Cilt. Beyrut: Dârü'l-fikr, ts.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyiddin Yahyâ b. Şeref. *el-Minhâc Şerhu Sahîhi Müslim b. el-Haccâc*. nşr. Halil Me'mûn Şihâ. 18 Cilt. Beyrut: Dârü'l-ma'rife, 1430/2009.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyiddin Yahyâ b. Şeref. *et-Tahkîk: Kitâbü't-Tahkîk fî fikhi'l-İmâm eş-Şâfi*. nşr. Ali Muhammed Muavvaz – Âdil Ahmed Abdülmevcûd. Beyrut: Dârü'l-cil, 1992.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyiddin Yahyâ b. Şeref. *et-Tenkîh fî şerhi'l-Vasî*. nşr. Ahmed Mahmûd İbrâhim – Muhammed Muhammed Tâmir. 7 Cilt. Kahire: Dârü's-selâm, 1417/1997.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyiddin Yahyâ b. Şeref. *Hulâsatü'l-ahkâm fî mühimmâti's-sünen ve kavâidi'l-İslâm*. nşr. Hüseyin İsmâil el-Cemel. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1418/1997.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyiddin Yahyâ b. Şeref. *Mukaddimetü'l-Mecmû'*. nşr. Muhammed Ali el-Muheyimîd. Amman: Ervika li'd-dirâsât ve'n-neşr, 2020.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyiddin Yahyâ b. Şeref. *Ravzatü't-tâlibîn*. nşr. Âdil Ahmed Abdülmevcûd – Ali Muhammed Muavvaz. 8 Cilt. Beyrut: Dâru âlemi'l-kütüb, 1412/1992.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyiddin Yahyâ b. Şeref. *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî ilâ nihâyeti kitâbi'l-îmân*, 1429/2008.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyiddin Yahyâ b. Şeref. *Tashîhu't-Tenbih*. nşr. Muhammed Ukle İbrâhim. 3 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1417/1996.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyiddin Yahyâ b. Şeref. *Tehzîbü'l-esmâ' ve'l-lugât*. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, ts.
- Okuyucu, Nail. "İslâmî İlimlerin Dönüşüm Çağında Bir Fıkıh, Hadis ve Âdâb Âlimi Olarak İmam Nevevî". *İslam İlim Geleneğinde Nevevî*. ed. Nail Okuyucu. 29-181. İstanbul: İSAM Yayınları, 2022.
- Osmânî, Kâdî Safed. *Tabakâtü'l-fukahâi'l-kübrâ ve yeştemilu alâ terâcimi's-Şâfiyye min ba'di'l-İmâm eş-Şâfi ilâ asri'l-musannif*. nşr. Muhyiddin Ali Necib. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1434/2013.
- Sehâvî, Şemseddin. *el-Menhelü'l-azbü'r-revî fî tercemeti kutbi'l-evliyâ'en-Nevevî*. nşr. Adî Muhammed el-Gubârî. Cidde: Dârü'l-minhâc, 1441/2020.
- Sekkâf, Alevî b. Ahmed. *el-Fevâidü'l-Mekkiyye fîmâ yahtâcühü't-talebetü's-Şâfiyye*. nşr. Hamîd b. Mis'ad el-Hâlimî. Merkezü'n-nûr li'd-dirâsât ve'l-ebhâs, ts.
- Sirsâvî, Mâzin b. Muhammed. "Şerhu'n-Nevevî alâ Sahîhi Müslim: Tahkîkî'l-kavl fî ismihi ve târihi tasnîfîhi ve rütbetîhi ve mevâridîhi ve esahhi nüsaîhi". *Mecelletü'l-ilmîyye li-Külliyeti Usûli'd-dîn ve'd-da've bi'z-Zekâzîk* 31/1 (2019), 87-158.
- Sübkî, Tâceddin. *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*. nşr. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî – Abdülfettâh Muhammed el-Hulv. 10 Cilt. Kahire: Heceer li't-tibâa ve'n-neşr, 1413/1992.
- Sübkî, Takıyyüddin. *el-Mecmû': Tekmile*. 10-12 Cilt. Kahire: Matbaatu't-tezâmunî'l-ehavî, 1349–1352.
- Süyûtî, Celâleddin. *el-Hâvî li'l-fetâvî*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-fikr, 1424/2004.
- Süyûtî, Celâleddin. *el-Minhâcü's-sevî fî tercemeti'l-İmâm en-Nevevî*. nşr. Ahmed Şefîk Demc. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1408/1988.
- Topgül, M. Enes. "Nevevî'nin Hadis Usulü Alanındaki Eserleri ve Literatüre Katkısı". *İslam İlim Geleneğinde*

Nevevî. ed. Nail Okuyucu. 419-470. İstanbul: İSAM Yayınları, 2022.

Ya'kûbî, Nizâm Muhammed Sâlih. "Mukaddime". *el-Mecmû' Şerhu'l-Mühezzeb: Nüşatü'l-İmâm Takiyyüddin es-Sübki el-mensûha min nüshati'l-İmâm en-Nevevî*. mlf. Nevevî. 9-16. Dımaşk/Beyrut: Darü'l-Muktebes, 2018.

Yıldız, Fahreddin. "Nevevî'nin el-Erbaûn'u ve Kırk Hadis Literatüründeki Yeri". *İslam İlim Geleneğinde Nevevî*. ed. Nail Okuyucu. 585-645. İstanbul: İSAM Yayınları, 2022.

"Muhammed Necîp el-Mutîî". *Wikipedia*. Erişim 15 Eylül 2023. https://ar.wikipedia.org/w/index.php?title=%D9%85%D8%AD%D9%85%D8%AF_%D9%86%D8%AC%D9%8A%D8%A8_%D8%A7%D9%84%D9%85%D8%B7%D9%8A%D8%B9%D9%8A&oldid=63709759

"Nâşirin Girişi". *el-Mecmû' Şerhu'l-Mühezzeb*. Riyad: Dâru âlemi'l-kütüb, 2003.

